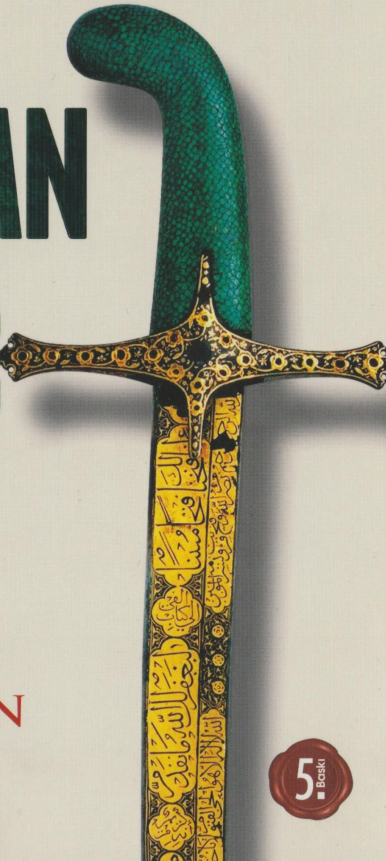
TUFAN GÜNDÜZ

YEDİTEPE

KUR'AN VE KILIÇ

TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU?

5. Baskı

KUR'AN VE KILIÇ

TÜRKLER NASIL MÜSLÜMAN OLDU?

Türkler kılıç zoruyla mı Müslüman oldular? Yoksa Allah'ın hidayetiyle mi?

Ya da bu ikisinin dışında bir kültür değişmesi mi yaşandı?

Satuk Buğra Han mı İslam'ın öncüsüydü? Yoksa Deli Dumrul mu?

Kuteybe b. Müslim mi başarılıydı yoksa Sulu Kağan mı?

Tartışmaya bu sorularla başlamak tarihî olayları değerlendirme imkânını ortadan kaldırıyor ama Türklerin eski dinlerini bırakıp Müslüman oldukları gerçeğini değiştirmiyor. Maveraünnehr'de yükselen kılıç şakırtıları yerini ezan sesine bırakalı neredeyse 1000 yıl oldu.

Elinizdeki kitap Türklerin İslamiyet'e girişini, genel tartışmaların uzağında tarihî olayları eğip bükmeden, tarihte intikam veya rekabet sahası yaratmadan anlatıyor.

yeditepeyayinevi.com
/ yeditepekitap
/ yeditepekitap
/ yeditepeyayinevi

9 786052 070406

YEDİTEPE

KUR'AN VE KILIÇ

Türkler Nasıl Müslüman Oldu?

KUR'AN VE KILIÇ
Türkler Nasıl Müslüman Oldu?
Tufan Gündüz

Genel Yayın Yönetmeni
Mustafa Karagüllüoğlu

Editör
Sahure Ergüzel

©Yeditepe Yayınevi
T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı
Sertifika No: 49829

ISBN: 978-605-2070-40-6
Yeditepe Yayınevi: 368
İnceleme-Araştırma: 297

1. Baskı: Mart 2018
5. Baskı: Aralık 2023

Sayfa Düzeni
Adem Şenel

Kapak Tasarımı
Sercan Arslan

Baskı-Cilt
Vizyon Basımevi Kağıtçılık San. ve Tic. Ltd. Şti.
Beylikdüzü OSB Orkide Caddesi No:1/Z Beylikdüzü/İstanbul
Sertifika No: 52098

YEDİTEPE YAYINEVİ
Çatalçeşme Sok. No: 52/1 34410 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: (0212) 528 47 53 Faks: (0212) 512 33 78
www.yeditepeyayinevi.com / bilgi@yeditepeyayinevi.com

KUR'AN VE KILIÇ

Türkler Nasıl Müslüman Oldu?

Tufan Gündüz

YEDİTEPE

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ 9

KUR'AN VE KILIÇ 11
Türk Çadırında Bir Peygamber 11
Kurdun Çocukları 13
Boylar 13
Türk Ailesi 14
Tarih Sahnesinde Türkler 17
Göktürkler ya da Kök Türkler 20
Kapıdaki Budizm 22
Hz. Muhammed 25
İran'ın Doğu Sınırlarında 28
İslamiyet Yayılıyor 29
Göktürk Birliği Çatırdıyor 30
Mekke Fethediliyor 31
Yeni Güçler Uyanıyor 32
İslam Fetihleri Başlıyor 34
Hadislerin Gölgesinde Türkler 38
Zerdüştlerin Sahası 42
Fetihler Devam Ediyor 46
Hazarlarla Çatışmalar 46
Medine'de Kriz 47
Emeviler Tarih Sahnesinde 48
Maveraünnehr'de Kılıç Sesleri 49
Göktürkler Diriliyor 53
Kurt Başlı Bayrak 54
Gök Tanrı 56
Türk Milletinin Adı Yok Olmasın Diye 56
İli ve Töreyi Tutmak 57
İnsan Ölümlüdür 58
Türklerin İbadeti 60
Başlıya Baş Eğdirmek 62
Çatışmalar Devam Ediyor 64

Faciadan Fetihlere 65
Kuteybe b. Müslim 66
Göktürklerin Matemi 73
İslam'a Davet 74
Kılıç 79
Kafkaslarda Çatışmalar 81
İslamiyet Yayılmıyor 81
Türgişlerin Sonu 83
Yeni Dönem Başlıyor 84
Emevîlerin Sonu 85
Maniheizm'in Etkileri 88
Mürcie, Mu'tezile ve Diğerleri 91
Ebu Hanife 94
Abbasîler Toparlanıyor 95
Peçeliler İsyanı 97
Hurremîler İsyanı 98
Şiî İsyanlar 98
Abbasî Devleti Çatırdıyor 100
Abbasî Devleti'nde Türkler 101
Türklerin Yeni İmajı 105
Uygurlar Son Kez Toparlanıyor 106
Karahanlılar 107
Bulgarlar 108
Bozkırın Efendileri 109
Kur'an'ı Anlamak 116
İbn-i Fadlan'ın Tanıklıkları 118
Peçenekler 120
Hazarlar 121
Başgırtlar 122
İtil Bulgarları 123
Satuk Buğra Han'ın Mistik Dünyası 128
Oğuzlar Müslüman Oluyor 137
Deli Dumrul'un İşaretleri 138
Oğuz'dan Türkmen'e 142
İslamiyetle Geç Tanışanlar veya Hiç Tanışamayanlar 145
Son Sözü Söylemek 151

KAYNAKLAR 155
DİZİN 159

"Ya Rabbi! Niyetim halistir. Bana yardım et, sözlerimde hilaf varsa beni kahret."

Sultan Alparslan

"Tarihe her insan istediğini söyletebilir, mademki ölüler itiraz edemezler."

Cenap Şehabeddin

ÖN SÖZ

Türklerin nasıl ve niçin Müslüman olduğu hususu gerek ilim âlemini gerekse kamuoyunu daima meşgul etmekle beraber meseleyi ilmî olarak ele alan çalışmalar sınırlı kaldı. Merhum Hakkı Dursun Yıldız'ın *Türkler ve İslamiyet* adlı eseri hâlâ eşsiz kıymetini koruyor. Keza Emel Esin'in yüksek ilmî değere sahip *İslamiyet Öncesi Türk Kültür Tarihi ve İslam Giriş* adlı eserini gözden uzak tutmamak, meşhur müsteşrik Gibb'in *Orta Asya'da Arap Fütuhatı* adlı çalışmasını da zikretmek gerekir. Ayrıca Horasan ve Maveraünnehr bölgelerinde İslam fetihleri ve dinî düşüncenin durumu ile ilgili çalışmalarda da bir zenginlik görülmektedir. Bu konularda Sönmez Kutlu'nun katkılarını unutmamak lazım.

Diğer taraftan ülkemizde Orta Asya Türk Tarihi hakkında Bahaeddin Ögel, İbrahim Kafesoğlu, Akdes Nimet Kurat, Zeki Velidi Togan'ın emeklerinin üzerine epey tuğla konulduğunu övünçle söyleyebiliriz. Bu hususta bilhassa Ahmet Taşağıl'ın Göktürkler çağını ve sonrasını aydınlatan çalışmaları yeni bir nefes getirdi diyebiliriz. Aslında Türk tarihine hizmet konusunda kim bir gayret içinde olduysa minnetle anmamız gerekiyor.

Türk tarihiyle ilgili araştırmalar artmasına rağmen, Türklerin İslâmiyet'e girişiyle ilgili tartışmalar devam ediyor. Bunlar daha çok "kılıç zoru" ile "Allah'ın hidayetinin ermesi" gibi iki zıt noktada düğümleniyor. Katliam hikâyeleri ile Satuk Buğra Han Destanı arasında gidip gelen bu rekabet, tarihe dilediğini söyletebilme cesaretinden başka bir özellik taşımıyor, spekülatif neticeler doğurmaktan öteye geçmiyor. Hâlbuki bir toplumun din değiştirmesi uzun bir zaman diliminde yaşanan kültür değişmesidir. Bu yönüyle; kültür çatışması, soğuma ve kültür değişmesi sürecini siyasi olayların paralelinde incelemek lazım gelmektedir. Bundan dolayı konunun etraflıca ele alınması için bir yandan Türklerin siyasi tarihini göz önünde bulundurmak, diğer yandan dinî hayatlarını, temas ettikleri dinleri ve İslam ile temasın boyutlarını ortaya koymak gerekmektedir.

Elinizdeki bu kitap pek çok akademik çalışmaya dayanıyorsa da onların eksiğini tamamlamak gibi bir niyet taşımıyor. Sadece bilinen konuları yeniden ele alma ve okuyucuya yeni bir bakış kazandırma gayretinden başka bir amacı da bulunmuyor.

Bu vesile ile kitabın okuyucuya ulaşmasını hızlandıran değerli Sahure Ergüzel'e ve tashihlerde yardımını gördüğüm Elif Türköz'e teşekkür ederim. Ailemin sonu gelmez desteği ise her türlü teşekkürün üstündedir.

Tufan Gündüz

KUR'AN VE KILIÇ

Hz. Muhammed'in 627 yılında Hendek Savaşı'na hazırlandığı sırada bir Türk çadırında oturduğu rivayet edilir. Bu çadırın Asya'nın uzak bozkırlarından Medine'ye kadar nasıl geldiği bilinmez ama rivayet gerçekten doğru ise herhâlde Arap tüccarı tarafından görülmüş, beğenilmiş ve Medine'ye kadar taşınmış olmalıdır. O devirlerde Arap tüccarlarına bağlı kervanlar İpek Yolu'ndan Çin'e kadar gidiyordu. Muhtemeldir ki bu yollar boyunca zaman zaman Türk kabilelerine rastlıyorlar, onlarla alışverişte bulunuyorlardı. Bu tarihlerde Araplar küçük şehirlerin etrafında toplanmışlar, kuvvetli bir devlet meydana getirememişlerdi. Mekke, Medine, Taif önemli şehirlerden sayılabilirdi. Hz. Muhammed'e ilk vahiy indiğinde (610) Arabistan yarımadasının kuzeyinde –Suriye'de- Monofizit Hristiyan olan Gassanî Araplarının (200-14) zayıf idareleri dışında kayda değer bir devletleri de bulunmuyordu. Zaten bu devlet de kısa zaman sonra Sasanî saldırılarına dayanamayarak tarih sahnesinden çekilmişti (636). Yemen'de kurulmuş olan Himyerîler ise çoktan tarihe karışmışlardı.

Aslında birbirinden oldukça uzak coğrafyalarda bulunan Türklerle Arapların münasebetleri daha eskilere dayanıyordu ve iki ülke arasında tampon vazifesi gören Sasanîler üzerinden yürümüştü. Kaynakların bildirdiğine göre, Sasanî hükümdarı Nuşirevan'ın (ö. 579) Yemen seferi sırasında (570) ordusunda Türkler de bulunuyordu. Keza, Sasanî hükümdarı Hüsrev Perviz (590-628), Arapların da desteğini alarak kendisine isyan eden Behram Çubin'in üzerine yürüdüğünde, rakip ordunun içinde Türk kuvvetler de yer almışlardı. Türkler, yeğenleri Behram Çubin'i o kadar kuvvetle desteklemişlerdi ki, Hüsrev mağlup olup savaş meydanından çekilirken ona atını veren bir Arap'ın;

Kisra'ya istediğini verdim,
Onu yerde,
Atların nalları altında bırakamazdım;
Türklerin işaretli atları göründüğünde
Zabib'in sırtını ona bıraktım.

diye şiir söylediği rivayet edilmektedir. Her ne kadar Cahiliye Dönemi şiir ve darbımesellerinde Türklerden bahsedilse de ya temasların az olmasından ya da Türk ülkesinin uzaklığından dolayı Araplar, Türklere dair belli bir fikre sahip değillerdi. Yine de Türk adının Araplar arasında korku, şaşkınlık ve kahramanlık gibi karmaşık duygular uyandırması şaşırtıcı değildir. Çünkü onların Türkler hakkında bilgileri gerçekte son derece sınırlıydı. Üstelik bu bilgisizlik 10. yüzyılda bile devam ediyordu.

Hâlbuki Türkler, Asya bozkırlarının en eski halklarından biriydiler ve Çin kaynaklarına göre MÖ 2255 yılına kadar tarihlendirilebiliyorlardı. Kuzeydoğu Sibirya'nın göçebe halklarından biri olarak görünmeye başladıklarında muhtemelen Moğollara yakın göç yollarını takip ediyorlardı. Belki bu yüzden Moğolca ile Türkçe arasında pek çok kelime ödünçlenmişti. Öyle ki, bazı kelimelerin ilk sahibinin hangi millet olduğu bile belirsiz hâle gelmişti.

Sondan eklemeli diller grubuna dâhil olan Türkçenin akrabaları Korece, Fince, Macarca, Estonca, Moğolca, vs. idi. Bu geniş yelpaze içinde Türkçe'ye dair ilk sesler MS 3. yüzyıldan itibaren görülmeye başlandı. Bunlar arasında en yaygın tespiti yapılan "Tengri" sözcüğü bazen "Tanrı" bazen "Gök" anlamında kullanılıyordu. Mançurya kıyılarından Orta Avrupa ve Orta İran'a kadar serpilen Türkçe'nin ilk ortaya çıkan Türkçeden farkı ise lehçelerin ortaya çıkmasıydı ki, bu husus, Türklerin boylar hâlinde yaşamalarının tabii bir sonucuydu. Esasında boyları birbirinden ayıran temel nokta bu lehçe farklarıydı.

Türklerin tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemlerden itibaren boylar hâlinde yaşadıklarına dair kayıtlar göze çarpmaktadır. Ahalinin tamamını meydana getiren boylar, aynı kandan gelen kabilelerin bir araya gelmesiyle oluşuyordu ve seçimle işbaşına gelen -genellikle topluluğun en yaşlı ve en bilge kişisinin tercih edildiği- bir boy beyinin idaresinde bulunuyordu. Boy isimlerini belirleyen şey bir babadan doğma ya da soyun babadan yürümesi

ilkesiydi. Bu durumda boy adları, esasında toplum yapısının da ana özelliğini gösteriyordu. Ama aynı zamanda onların bir başka boydan ayırt edilmelerini de sağlıyordu. Her bir boyun yaylak ve kışlak hayatı sürdüğü, bir başka boyun müdahale etmediği sahalar vardı. Bu topraklar aynı zamanda onların egemenlik ve özgürlük alanlarıydı. Boyun mensupları yaylak ve kışlak sahalarının korunmasında, düşman saldırılarına karşı direnmede, akın ve yağmaya çıkmada veya kan davası gütmede birlikte hareket ediyorlardı. Ancak toplum büsbütün içine kapanık bir yapı arz etmiyordu. Özellikle evlilik kurumu dışa dönüktü ve akraba evliliği yasaktı. Bugün başta Kazaklar olmak üzere ata vatanda kalan Türklerin pek çoğunda katı bir şekilde sürdürülen bu gelenek, toplumun kendini sürekli yenilemesinin, diğer Türk boylarıyla ilişki kurmasının ve toplumsal bağları devam ettirmesinin en etkili yoluydu.

Toplumun temelini oluşturan aile; baba, anne, çocuklardan oluşan çekirdek aile tipiydi. Çocuklar evlilik yoluyla çadırdan ayrıldıklarında, gerçekte aileden kopmuş sayılmıyorlar, sadece ailenin genişlemesini sağlıyorlardı. Baba, ailenin kurucusu ve koruyucusuydu. Servet babanın elindeydi ve aile genişlemiş olsa bile servetin sahibi olarak dururdu. Bu sayede aile fertleri, yeni bir ev kurup nazari olarak çekirdek ailenin dışına çıkmış olsa bile servetin doğal ortağı gibi hareket etmeye devam ediyordu. Baba iki eşli olabilirdi. Soy babadan yürürdü.

Anne ise evi çekip çeviren, çocukları büyüten, eşinin savaşta veya evden uzak olduğu zamanlarda ekonomik faaliyeti devam ettiren bir konumdaydı. Destani mahiyetteki eserlerde kadının bu yönüne özellikle vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte anaerkil bir yapı bulunmuyordu.

Boyları meydana getiren oymaklar, genellikle kan bağı ile birbirine bağlı ailelerin bir araya gelmesiyle oluşan küçük topluluklardı. Aslında oymak, ailenin kendi kendini üretmesinden başka bir şey değildi. Aileler büyüdükçe, aynı iktisadî faaliyet biçimini paylaşan aileler birbirini taşıyamaz hâle geliyor, kabileden ayrılarak yeni bir oymak meydana getiriliyordu. Bazen oymaklar hiç parçalanmadan büyümeye devam ederek bir boy hâlinde gelebiliyordu. Örneğin, Oğuzlar tarih sahnesine çıktıklarında altı, sekiz ve dokuz boy şeklinde anılırlarken zamanla yirmi dört büyük boya ulaşmışlardı. Oğuz boyları birbirleriyle dil ve lehçe bakımından aynı özelliklere sahiptiler. Göktürk Kitabeleri'nde sıklıkla tekrarlanan "*Türk, Oğuz beyleri işitin!*" diye başlayan hitap şekline bakılırsa, kitabelerde yer alan ifadelerin bütün Türk boyları tarafından okunabileceğinin dikkate alındığı, bu sıralarda Türk boyları arasındaki lehçe farkının fazla olmadığı kanaati ortaya çıkmaktadır. Herhâlde bu tür farklılıkların belirginleşmesi, siyasi coğrafyanın değişmesi ile alakalı olmalıdır.

Türk coğrafyasının dağınık olması, onların iktisadi faaliyetlerinin temelini oluşturan hayvancılık

ile doğrudan ilgiliydi. Türkler büyük at sürülerine sahip olmakla birlikte at, iktisadi faaliyetlerde değişim aracı olarak kullanılmıyordu. Eti ve sütü tüketiliyordu ama onun en önemli özelliği bir savaş aracı olmasıydı. Hun hükümdarı Mete, Çin üzerine düzenlediği seferinde dört ayrı renkte at kullanmıştı. Keza Peçenekler at yetiştiriciliğiyle ün salmışlardı. Öyle ki, 1049'da Bizans emrine giren Peçeneklerin bir bölümü, Anadolu'ya gönderilmiş, fakat onlar geri dönüp İstanbul Boğazı'nı atlarını yüzdürerek geçip Balkanlardaki soydaşlarının yanına dönmüşlerdi. Ne var ki at, üreme ve çoğalma bakımından koyun kadar elverişli değildi. Koyun; beslenmesi, çoğaltılması ve korunması kolay bir hayvan olduğu gibi derisi ve yünü kolay işlenebiliyordu. Bu yüzden zamanla iktisadî faaliyetin esasını oluşturur hâle geldi. Hatta zenginlik ve servet, koyun sürülerinin büyüklüğü ile eş tutuluyordu. Koyun yününden dokunan keçe, halı ve kilimler, sadece ailenin veya boyun ihtiyacını değil aynı zamanda komşu halkların ihtiyacını da karşılıyordu ve bu yönüyle önemli bir ihracat maddesiydi. 10. yüzyılda Oğuzlar, Seyhun Irmağı boylarında koyunları için pazarlar oluşturmuşlardı. Sattıkları mallara karşılık buğday ve tekstil ürünleri satın alıyorlardı. Bu pazarlar aynı zamanda Oğuzların ürettiği yayların müşterileri için de uğrak yerlerdi. Türklerin Asya bozkırlarındaki şöhretinin genişliğine rağmen Arap dünyası için henüz bilinirlikleri yoktu. Üstelik İslamiyet'in yayılışına kadar dünya coğrafyası hakkında bilgileri de sınırlı

idi. Bu yüzden Türklerin öncüleri olan Hunlar hakkında hiçbir bilgileri bulunmuyordu.

MÖ 318'den itibaren ilk defa doğrudan Hunları ifade eden Hsiung-nu ifadesi geçmektedir ki, bunun Hunları kastettiği artık kesinlik kazanmıştır. MS 311'de Soğdça bir belgede geçen Hun ifadesinde de Hsiung-nu'lar işaret edilmişti. Bununla birlikte Hunların bilinen ilk hakanı Çin kaynaklarında T'ouman diye telaffuz edilen Tuman'dır (MÖ 221-MÖ 209). Bu isim Oğuz Kağan Destanı'nda Kayı Han'ın babası şeklinde geçmektedir. Şüphesiz Hunların en güçlü hükümdarı Mo-tu (Mete/Bahadır) idi. Mete/Bahadır zamanında ülkenin sınırları Kore'den Çin Seddi'ne Tibet'ten Baykal Gölü ve Aral Gölü'ne kadar uzanıyordu. O, Çin hükümdarına gönderdiği bir mektubunda kendisinin en az 26 kavmin hakanı olduğunu bildirmişti. Üstelik MÖ 199'da Çin'i ağır bir mağlubiyete uğratmıştı. Çin üzerindeki etkisi o kadar büyüktü ki, MÖ 192'de kendisine evlenmesi için gönderilen Çinli prenses ile evlenmek yerine doğrudan imparatoriçeye evlenme teklif etmiş; *"Ben sazlıklar arasında doğup, sığır ve at toprakların vahşi bozkırlarında büyütülmüş yalnız, dul bir hakanım. Çin'e seyahat etmek özlemiyle çok defa sınır bölgelerine gelmişimdir. Zat-ı şahaneleri de yalnız yaşam süren dul bir hükümdardır. İkimiz de zevklerimizden mahrum yaşam sürmekte olup kendimizi eğlendirme imkânımız yoktur. Ümidim ikimizin birbirimizde olanları, olmayan eksikliklerimiz için değiş tokuş etmemizdir."* diye yazmıştı.

İmparatoriçe ona; *"Yaşım ilerlemiş ve gücüm zayıflamaktadır. Saçlarım ve dişlerim dökülmekte, düzgün ve dengeli bir şekilde dahi yürüyememekteyim. Şanyü (Mo-tu) herhâlde çok abartılmış haberler duymuş olmalı. Ben kendisini bu kadar alçaltmasına layık değilim."* diye cevap verince Mete/Bahadır bütün isteklerinden vazgeçmişti. Ne var ki, Mete/Bahadır'ın MÖ 174'te ölümünden sonra Hunlar, bir süre daha kuvvetlerini muhafaza ettiler. Mete/Bahadır'ın ölümünden 120 yıl sonra tahta geçen Hohanye'nin Çin yanlısı politikalarına karşı çıkan kardeşi Çiçi'nin müdahale etmesi üzerine devlet önce doğu-batı şeklinde ikiye ayrıldı. MS 48'de ise bu defa güney-kuzey şeklinde bölündü. Bütün bunlara rağmen Hun Devleti varlığını MS 216 yılına kadar devam ettirdi. Nihayet Çin hâkimiyetine girdi. Buna paralel olarak geniş Asya bozkırlarında yeni bir güç belirmeye başladı: Juan-Juanlar. Bu yeni grubun hâkimiyeti yaklaşık 300 yıl sürse de Türklerin tamamını zapturapt altında tutamadılar. Juan Juan hâkimiyetine girmeyen bazı topluluklar Çin'e gidip yerleşmeler kurarken bazıları ise Avrupa'ya veya Hindistan'a doğru aktılar.

Hun İmparatorluğu'nun Batı ucunda, Hazar Denizi'nin kuzeyinde yer alan Türkler Balamir'in liderliğinde MS 370'ten itibaren batıya doğru hareketlenmeye başladı. Onların başlattığı bu hareket, zincirleme bir etki yaratıp Karadeniz'in kuzey bozkırlarında yer alan barbar kavimlerin daha batıya yürümelerine sebep oldu. Bu yeni güç, hâkimiyeti

altına aldığı kavimlerle birlikte Orta Avrupa'ya yerleşti. Özellikle Attila (434-453) döneminde Roma İmparatorluğu'na ağır darbeler vurdu. Ne var ki, bu da Attila'nın vakitsiz ölümüyle birlikte hızla dağıldı.

5. yüzyılın başlarında bir başka Türk topluluğu ise Issık Göl civarını terk ederek Maveraünnehr, Toharistan ve Kuzey Hindistan bölgesine geldi. Bunlara Eftalit veya Akhun deniliyordu. Bulundukları bölge itibarıyla İran'a komşu olan Akhunlar, zaman zaman İran'ın iç siyasetinde de etkili oluyorlar bazı askerî yardımlarda bulunuyorlardı. Örneğin; 480'de, İran'da patlak veren Mazdek isyanının bastırılması Akhunların desteği sayesinde olmuştu. Diğer taraftan Hindistan içlerine doğru ilerleyen Akhunlar, 510 yılında İndus Vadisi'ne kadar ilerlemişlerdi. Kuzey Hindistan ve Afganistan'a hâkim olan Akhunlar, Göktürk Devleti'nin yükselişi sırasında zaman zaman onlarla çekişme hâlinde olmuşlardı. Akhunlar, Göktürk-Sasanî ittifakıyla 562'de yıkıldı. Akhunların çoğu Hindistan'da hızla yerlileşti. Bununla birlikte bazı Akhun bakiyeler Maveraünnehr ve Toharistan'da ellerinde tuttukları Buhara, Semerkant gibi şehirlerde idarelerini devam ettirdiler.

385 yılında başka bir Hun topluluğu da Çin'e girdi. Tai şehrine hâkim olarak yaklaşık yüz elli yıl süren bir hâkimiyet dönemi başlattılar (385-550). Bunlara Tabgaç (T'o-pa) deniliyordu. Ne var ki Tabgaçlar, yerleşiklerin dini olan Budizm ve Konfüçyalizm'in tesirinde kalmaya başladılar. Dahası, devlet

memuriyetlerinde çok sayıda yerli unsur kullanmaya başlamaları yüzünden hızla Çinlileştiler.

Juan Juan sahasında demircilikle meşgul olduğu anlatılan Göktürklere dair ilk haberler 542 yılında görülmeye başlamıştı. Bu tarihte kalabalık bir Göktürk grubu Çin'e akın düzenlemişti. Ama onların asıl varlığı 552 yılında Juan Juanlara karşı kazandıkları zaferle kendisini gösterdi. İlginç bir tesadüf eseri olarak Juan Juan hâkimiyetinde olan ve Tölesler diye anılan diğer Türk boyları da Juan Juanlara karşı isyan hazırlığındaydılar. Bumin önce Töleslerle savaşarak onları kendisine bağladı. Daha sonra Juan Juanlara ağır bir darbe vurdu. Bu sıralarda Çin topraklarının kuzeyinde yer alan Kuzey Ch'i Devleti, ülkeyi korumak için giriştiği uzun duvarın yapımına, yıkılan yerlerin tamirine devam ediyordu. Öyle ki, 556 yılına gelindiğinde neredeyse 1700 km.lik bir sedde ulaşılmıştı.

Bumin Kağan'ın ölümünden sonra (553) Göktürkler, Mukan Kağan'ın idaresinde genişlemeye devam ettiler. 20 yıla yakın kağanlığı döneminde ülkenin sınırlarını Kerulen Irmağı'ndan Ural Dağları'na kadar genişletti. Kuzey Çin'deki Ch'i ve Chou devletleriyle ilişkilerini geliştirmişti. Onun ölümünden sonra yerine kardeşi Taspar Kağan oldu. Ülkesinin sınırlarının son derece genişlemiş olmasından dolayı yönetimde yeni bir düzenleme yaptı. Ülkenin doğusuna ve batısına iki yeğenini Küçük Kağan olarak tayin etti. İstemi Yabgu ise 552'den beri Türkistan bölgesini idare ediyordu. Böylece Taspar,

hepsinin üzerinde olarak "Kağanlar Kağanı" mertebesine yükseliyordu. Yüzbinlerce askeri vardı ve dilediği yeri ele geçirebilecek kudrete ulaşmıştı.

İstemi Yabgu'ya gelince, o Göktürk Devleti'nin batı sahasının kudretli yabgusuydu. Onun "yabgu" unvanını taşıması devletin batı kanadını yönetiyor olmasındandı. Bu küçük ayrıntı, onun doğu ya da merkezde bulunan kağana bağlılığının bir göstergesiydi ve geniş Asya bozkırlarına hâkim olan Türk devletlerinde ülkeyi daha kolay yönetebilmek için geliştirilmiş bir yönetim biçimiydi. Yabgu yarı bağımsızdı; güçlü ordular bulunduruyor, ülke topraklarını genişletmek için akınlar yapıyor ve savunmayı sağlıyordu.

İstemi Yabgu, kızını Sasanî İmparatoru Anuşirvan ile evlendirmek suretiyle güçlü bir ittifak meydana getirdi. Bu sayede Akhunların Toharistan'daki hâkimiyetine son verdi ve Akhun ülkesi, Göktürkler ile Sasanîler arasında paylaşıldı. Böylece Göktürk ülkesi İran ile sınır komşusu oldu. Bununla birlikte İstemi Yabgu'nun asıl niyeti İpek Yolu'na büsbütün hâkim olmak ve ticari faaliyetleri kontrol etmekti. Soğdluların tavsiyesine uyarak Sasanîlere karşı Bizans ile ittifak kurmayı da ihmal etmedi. 567'de Bizans sarayına gönderilen Türk elçiler, İmparator II. Justinos'u çok heyecanlandırmıştı. Çünkü ilk defa tanımadığı bir ülkeden, üstelik kadim düşmanına karşı ittifak teklif eden bir mektup almıştı. Bundan iki yıl sonra, 569'da, Bizans elçisi Zamerkhos, İstemi Yabgu'nun huzuruna gelmiş, nihayet Bizans-Göktürk

ittifakı kurulmuştu. Hz. Muhammed'in doğduğu yıl, Sasanî-Bizans savaşı başlamıştı ve Türk orduları Kafkaslar üzerinden Azerbaycan'a kadar ulaşmıştı. Ne var ki, Bizans'ın verdiği sözleri yerine getirmemesi yüzünden ittifak uzun ömürlü olmadı. Öte yandan, Hz. Muhammed'in doğduğu günlerde Sasanîlerin Nuşirevan idaresinde Yemen'e düzenledikleri sefere Türklerin de iştirak ettiğine dair rivayetlerin bulunması, İstemi Yabgu ile Nuşirevan'ın hısımlık bağının bir neticesi olmalıdır.

Batıda olaylar hızlı bir gelişme gösterirken, doğuda (ya da merkezdeki) Göktürklerin büyük kağanı Taspar, ülkesini Çin gibi medeni ve bayındır bir ülke hâlinde getirmenin yollarını arıyordu. Ne var ki o, gelişmişliğin temelinde dinî düşüncenin rol oynadığına inanıyordu. Bu yüzden Çin'i taklit etmek arzusuyla Budizm'e eğilim gösterdi. Büyük bir Budist tapınağı inşa ettirdiği gibi Budizm'i anlatan bazı kutsal kitapları Türkçe'ye tercüme ettirdi (575). Bu eserler Göktürk alfabesi ile kaleme alınmış olmalıdır. Her ne kadar, okuma yazma bilgisinin nesilden nesile nasıl aktarıldığı konusunda yeterli bir bilgiye sahip değilsek de bahsedilen dönemde Türkler arasında Göktürk alfabesinin kullanıldığı vakıadır. Nitekim Türkçe'ye tercüme edilen Budist metinlerinden sadece 9. yüzyılda kaleme alındığı anlaşılan *Irk Bitig* adlı bir fal kitabı günümüze kadar ulaşmıştır ki bu da Göktürk alfabesinin kâğıda yazılmış şekliyle karşımıza çıkışının nadir örneklerinden biridir.

Budizm, MÖ 6. yüzyılda Hindistan'da ortaya çıkmıştı. Nepal'de bir kabile reisinin oğlu olarak 563'te dünyaya gelen Siddharta Gotama, henüz yirmi dokuz yaşında iken bir keşişten etkilenerek eğlencelerle dolu geçen hayatını terk edip gerçek hayat arayışına girdi. Altı yıl boyunca derviş hayatı yaşadı. Kendisini toplumdan soyutlayarak her türlü arzu ve isteklerini kırmaya çalıştı. Çile yollarını denedi. Bu sürenin sonunda aydınlanma ve bilgelik noktasına ulaştığında aşırı zevk ve eğlenceye düşkünlük ile aşırı zühdün insanı gerçeğe eriştirmediği ve acı verdiği sonucuna vardı. Ganj Nehri'nin kenarında Bodhi denilen bir ağacın altında zühd hâlinde iken gerçeğe ulaştığını fark etti. Temelde aşırılıkları reddeden bir felsefe geliştirdi. Ona göre, insan ile gerçek arasında ıztıraplı bir yol bulunuyordu. Bu kötümser anlayış, felsefenin merkezî noktasında duruyordu ve bundan kurtulup gerçeğe erişmek için her türlü arzu ve ihtirastan sıyrılmayı öneriyordu. Ölüm ve yeniden doğuş arasında sürekli tekrarlanan (reenkarnasyon) bu ıztıraplı yolculuğun nihai noktası ise Nirvana'dır. Bundan sonra dünyaya yeniden gelip ıztırap çekmek yoktur ve ruh hürriyetine kavuşur. Ruhun Nirvana'ya ulaşması için takip edilmesi gereken sekiz dilimli yol ise doğru söz, doğru davranış, doğru geçim, doğru muhakeme, doğru murakabe, doğru anlayış, doğru düşünce ve doğru niyetten oluşmaktadır. Buddha, felsefesinde yaratıcı Tanrı kavramına yer vermedi ama Tanrı'yı da büsbütün inkâr etmedi.

Buddha, 40 yıl boyunca vaazlar vermek suretiyle düşüncesini yaydı. Kendisine bağlanan ve yolunu izleyen keşişleri dünyanın her tarafına yayılmak ve felsefesini anlatmakla görevlendirdi. Onun MÖ 483'te ölümünden sonra da Budizm yayılmaya devam etti. Bununla birlikte Buddha'nın vaazları neredeyse dört yüz yıl boyunca sadece şifahi olarak tekrarlandı. Budist keşişler Buddha'ya ait olduğunu savundukları sözleri kitaplaştırdılar. Ortaya çıkan ihtilafları ise zaman zaman konsiller toplamak suretiyle gidermeye çalıştılar.

Budizm, MÖ 1. yüzyıldan itibaren Asya'da yayılmaya başladı. Bunda İpek Yolu'nun büyük etkisi oldu. Çin, Türkistan, İran ve hatta Suriye'ye kadar Budist tesirlerin görülmesi ticaret yolu sayesinde oldu. Budist keşişlerin Türk dünyasını sıklıkla ziyaretleri de bu yayılmanın bir sonucuydu. İlginçtir ki, Türk hükümdarlar kendilerini ziyaret eden her dinden misyonerlere karşı ilgi göstermekten geri durmamışlardı. Ancak her hâlükârda toplumun genelini etki altına alacak yeni bir dinî akım hiçbir zaman etkisini göstermemişti.

Türk ülkesinin Budistlerin sık uğrak yeri olması, onların sadece Budizm'e olan ilgisinden kaynaklanmıyordu. Asya'nın en büyük siyasal ve askerî gücünün bu dine girmesinin yaratacağı etki şüphesiz Budist rahiplerin en büyük hayali idi. Ne var ki, bütün bu gayretlere, hatta Türk kağanlarının eğilimlerine rağmen Budizm beklenen etkiyi hiçbir zaman yaratamıyordu.

Taspar Kağan'ın Budist tapınağını yaptırdığı yılın ertesinde İstemi Yabgu vefat etti ve yerine oğlu Tardu geçti (576). İşte tam bu sırada Göktürklerle bozulan ittifakı yeniden düzeltmek amacıyla Bizans'tan elçiler geldi. Onları karşılayan Türk Şad adlı bey, kadim düşmanları olan Avarlara Bizans'ın kucak açması ve verdikleri sözlerde durmayışları yüzünden elçiyi şiddetle azarlamış; iki elinin parmaklarını ağzına sokarak "*On diliniz var ama hileniz birdir.*" diye bağırmıştı. Türk Şad, Göktürklerin Kafkasların sarp ve aşılmaz yollarına boşuna sürüldüğünü, kendilerinin Dinyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin aktığı yerleri de çok iyi bildiklerini, doğudan batıya bütün kavimlerin efendilerinin kendileri olduğunu söylemeyi de ihmal etmemişti. Bu sözler aslında bir meydan okuma değil gerçeğin kendisiydi. Nitekim Türkler az bir zaman sonra Kırım'a kadar olan yerleri ele geçirdiler.

Bu sıralarda Hz. Muhammed henüz 6-7 yaşlarındaydı.

Hz. Muhammed'in çocukluk yılları onun gelecekte insanlığın kaderini etkileyeceğini çoktan göstermişti. Geniş sezgileri, dürüstlüğü ve emin oluşu Mekke ahalisi tarafından fark ediliyordu. Mekke, Arabistan yarımadasının önemli ticaret merkezlerinden biriydi. Ahali putperestti ve Hz. İbrahim tarafından inşa edilmiş olan Kâbe, putperestlerin önemli ziyaretgâhlarından biriydi. Tanrıların ya da tanrıçaların sembolize edildiği irili ufaklı putların bir bölümü Kâbe'de muhafaza ediliyordu. Bunların

en meşhurları Lât (Kader ve Kısmet Tanrıçası), Menat (Kader Tanrıçası), Uzza (Bereket Tanrıçası) ve Hübel (Büyük Tanrı) idi. Bununla birlikte bütün tanrıların üzerinde yer alanı işaret etmek amacıyla el-İlah kavramı gelişmişti.

Hz. Muhammed henüz 11 yaşında iken, Arabistan'a binlerce kilometre ötede, Ötüken'de derin bir yas vardı. Çünkü Göktürk kağanı Taspar vefat etmişti (581). Fakat her şey sadece bununla sınırlı değildi. Taspar Kağan'ın kendi oğlu yerine Mukan Kağan'ın büyük oğlunu veliaht göstermesi Türk ülkesinde bir süre taht tartışmalarının doğmasına yol açtı. Yine de devlet derin bir sarsıntıya düşmeden sorun kısa zamanda çözüldü. Kağanlık yeniden Taspar'ın oğluna verildi.

Hz. Muhammed'in İslam'ı tebliğe başladığı ve müşriklerle mücadeleye giriştiği sıralarda (610) Göktürklerin sınırları Baykal Gölü'nden Kırım'a, Sibirya bozkırlarından Maveraünnehr ve İpek Yolu'na kadar uzanıyordu. Türklerin kağanı İlig Kağan, Ötüken'de oturuyordu ve Çin ile mücadele ediyordu. O yıl, Hz. Muhammed için çetin mücadele yıllarının başlangıcıydı esasında. İslam, yeni bir din olarak ortaya çıkmıştı ve başta Mekkeli müşrikler olmak üzere etraftaki yerleşim yerlerinde yaşayan putperestler için büyük bir düşman olarak görülmekteydi. Hz. Muhammed'in naklettiklerinin ve çağrısının Tanrı sözü olduğuna ilk inanlar arasında İslam tarihinin etkili isimleri hâlinde gelecek olan Hz. Ali, Hz. Ömer, Hz. Osman gibi isimler de vardı.

Ne var ki, Mekke'de geçen zaman oldukça yavaştı ve yeni din, gelişme göstermekte oldukça zorluk çekiyordu. 12 yıllık süre zarfında İslamiyet'i seçen aileler veya aile fertleri arasında belirgin bir azlık söz konusuydu. Üstelik onlar, bizzat akrabalarının yüksek tehdidi altında hayatlarını sürdürmek zorunda kalmışlardı. Müslümanlar için bir başka beldeye, örneğin Yesrib'e (=sonradan Medine) göç etmek, öncelikle bir güvenlik meselesi hâlinde gelmişti. Bu yolla hiç olmazsa hemşerileri veya akrabalarının ticari ambargolarından ve tehditlerinden kurtulmuş olacaklardı. Çünkü Medine, Mekke'ye nazaran hiç olmazsa daha hoşgörülü bir dinî ortama sahipti ve en azından Müslümanların varlığını kabul etmiş görünüyorlardı. Öyle ki bazı Medineli aileler hicretten çok önceleri Müslümanları şehirlerine davet etmişlerdi. Bu düşünceyle gizli veya açık yollarla Yesrib'e doğru yola çıkıldığında, müşrikler Hz. Muhammed'i öldürmeye çoktan karar vermişlerdi. Onun evini kuşattıklarında hayal kırıklığına uğradılar. Çünkü Hz. Muhammed, düşmanlarını bir süre oyalaması için yatağına Hz. Ali'yi bırakmış, Hz. Ebubekir'i kendisine yoldaş ederek gizlice evden ayrılmıştı. İlginçtir ki, Yesribliler henüz Müslüman olmadıkları hâlde, Hz. Muhammed'i büyük bir coşkuyla karşıladılar. Bu gelişme sadece Müslümanlara rahat bir nefes aldırmadı, aynı zamanda İslamiyet'in yayılması için yeni bir alan açıldı ve bundan sonraki süreçte müşriklerin engelleme çabaları hiçbir sonuç vermedi.

Medine ahalisi genel olarak tarım ve ticaretle meşguldü. Şehirde Evs ve Hazrec adıyla iki büyük kabile ve sayıca az olmakla beraber Yahudi nüfus bulunuyordu. Müslümanların gelişi, Yahudileri tedirgin ettiyse de Evs ve Hazrec arasında süregelmekte olan rekabeti ortadan kaldırdı. Şehir yeni gelenlerle birlikte kalabalıklaşmaya başladı. Daha da önemlisi kısa zaman içinde artık durdurulamaz hâle gelen İslam'ın yayılışının ve daha sonra da mukadder İslam devletinin merkezi hâline geldi. Hz. Muhammed buradayken Bizans, Sasanî, Habeş ve Yemen hükümdarlarına mektuplar göndererek onları İslam'a davet etti. Bu çağrılardan başka o dönemde kimsenin anlamadığı bir dilde bir mektup daha kaleme aldırdığı yolunda bir rivayet daha bulunmaktadır ki bunun Türk dilinde ve Türk hükümdarına (muhtemelen Göktürk) yollandığı tahmin edilmekteyse de herhangi bir doğrulayıcı bilgi bulunmamaktadır. Öte yandan Hz. Muhammed'in o yıllarda Çin ve Hint hükümdarlarına mektup yolladığına dair bir bilgi de bulunmamaktadır.

Hicretten üç yıl önce, 619'da, Batı Göktürklerinin başına T'ung Yabgu geçti. Aynı yıl, Sasanîlere büyük bir akın düzenleyip Rey ve İsfahan'a kadar ilerledi. Hz. Muhammed'in Medine'ye göç etmeye karar verdiği günlerde ise Doğu Göktürklerin kağanı İl Kağan, Çin'deki T'ang Hanedanı'nı büsbütün baskı altına almıştı. Buna dair haberler Arap yarımadasına ulaşmamışsa da Batı Göktürklerinin, hicretten bir yıl sonra, 623'te, Bizans-Hazar ittifakıyla

Sasanîlerin ağır bir yenilgiye uğratılmaları hemen duyuldu ve Müslümanlar arasında büyük bir sevince sebep oldu. Çünkü Hristiyan Bizans'ın Zerdüştlüğe inanan Sasanîlere mağlup olduğu haberleri üzerine Mekke'de indiği rivayet edilen Rum Suresi'nin nazil olması (*Rumlar, yakın bir yerde yenilgiye uğratıldılar. Onlar yenilgilerinden sonra birkaç yıl içinde galip geleceklerdir. Önce de, sonra da emir Allah'ındır. O gün Allah'ın (Rumlara) zafer vermesiyle müminler sevinecektir. Allah dilediğine yardım eder.*) Müslümanlar arasında Bizans'ın çok uzun zaman geçmeden yeniden galip geleceğine dair beklentinin oluşmasına sebep olmuştu. Aynı yıl T'ung Yabgu'nun doğudan İran'a saldırıp İsfahan ve Rey'e kadar ilerlemesi de Müslümanlar arasında büyük sevinç uyandırmıştı.

Müslümanları heyecana sevk eden gelişmeler aslında daha çok kendi topraklarında yaşanıyordu. Hicret'ten iki yıl sonra, 624'te, Medine'de Müslümanların sayısının artması ve İslamiyet'in hızla yayılma eğilimine girmesi, müşrik Arapları büyük bir endişeye sevk ettiğinden yaklaşık 3000 kişilik bir ordu ile Medine'ye doğru yürüyüşe geçtiler. Hz. Muhammed onları Bedir kuyularının bulunduğu bölgede karşıladı. Kısa süren muharebede müşrikler geri çekilmek zorunda kaldılar. Bu zafer, Müslümanların cesaretini arttırıp, tıpkı tek tanrılı Rum'un (Bizans), Zerdüşt Sasanîlere karşı zaferinde olduğu gibi, tevhide inananların müşriklere karşı daima galip geleceği inancını pekiştirdi. Bir yıl sonra, 625'te,

Mekkeli müşrikler bu defa Uhud'da Müslümanların karşısına çıktılar. Müslümanlar bu defa mutlak bir zaferle ayrılamadılar savaş meydanından ama kolay kolay yenilmeyeceklerini de gösterdiler. Bundan iki yıl sonra müşrikler yeniden Medine'yi kuşattılar. Müslümanlar bu saldırıyı da ancak şehrin etrafına hendekler kazmak suretiyle savuşturabildiler. Bu sırada Hz. Muhammed'in bir Türk çadırında kaldığına dair rivayetler bulunmaktadır. Bu çadır herhâlde otağ şeklinde düzenlenmiş büyük çadırlardan biri olmalıdır ve muhtemelen İpek Yolu'nu kullanan bir Arap tüccar tarafından Arap yarımadasına taşınmış olmalıdır.

Hendek Savaşı sürüp giderken, Türk ülkesinde büyük bir kıtlık yaşanmaktaydı. Ani kuraklığın meydana çıkardığı büyük hayvan kırımları ve açlık, boyların yeni otlak ve yaşam alanları arayışına ve tabii olarak boylar arasında çatışmalara yol açtı. Bunu büyük Karluk isyanı takip etti. Doğu Göktürk birliği hızla sarsılmaya başladı. Doğu Göktürkler mecburen iç karışıklıkları gidermekle meşgul olurken Çin'in baskısı daha yakından hissedilir hâle geldi. İki yıl sonra, 629'da, Batı Göktürklerinin lideri T'ung Yabgu, Tokmak'taki otağında Budist rahip Hsüang Tsang'ı karşıladı. Bu kişi aslında onu ziyaret eden ikinci büyük rahipti. Üç yıl önce de Hintli rahip Prebhakarimitra onu ziyaret etmişti. Ne var ki, bu tür ziyaretlerin Türkler arasında Budizm'in yayılmasında hiçbir tesiri olmadı. İşin doğrusu Batı Göktürklerinde iç politika pek de iç açıcı

değildi. Ülkenin ekonomik ve politik istikrarsızlığı, T'ung Yabgu'nun amcası Bagatur tarafından öldürülmesine kadar giden bir dizi çalkantılara yol açmıştı (630).

Aynı yıl Müslümanlar için de dönüm noktası sayılabilirdi. Bedir, Uhud ve Hendek savaşlarından başarıyla çıkan Müslümanlar, Medine'de ciddi bir siyasal güce dönüşmüşlerdi. Hz. Muhammed tam bir devlet başkanı gibi hareket ediyor, gerektiğinde Müslümanları politik konularda da yönlendiriyordu. Ama daha da önemlisi Mekke'nin direnişi büsbütün kırılmış sayılabilirdi. Özellikle 628'de iki taraf arasında imzalanan Hudeybiye Barışı, Mekke'de beklenmedik bir şekilde İslamiyet'in yayılma göstermesine imkân hazırlamıştı. Üstelik bu değişim, Müslümanlar açısından ciddi bir psikolojik üstünlük vesilesi olmuştu.

Medine'de yeterli bir askerî güce ulaşan Müslümanların görkemli bir şekilde Mekke'ye girdiği günlerde (630) Doğu Göktürk kağanı İl Kağan, Demir Dağı'nda avda bulunduğu sırada Çinliler tarafından tuzağa düşürülüp esir edildi. Bu gelişme Göktürklerin dağılması için ilk büyük hamle oldu. Türklerin bir bölümü Ötüken bölgesini elinde bulunduran Sir Tarduşların egemenliğine girerken, bir bölümü Türkistan vilayetlerine dağıldı. Türkistan şehirleri -yukarıda belirtildiği üzere- yarı bağımsız hareket eden beyliklerden oluşuyordu. Yüz binden fazla bir Türk topluluğu ise Çin'e gitti. Çinliler bunları kontrol edebilmek için hızla yerleşik hayata geçirdiler.

Boy beylerini ve etkili kumandanları ise saray hizmetine alıp büsbütün denetim sağladılar. 630 yılı Batı Göktürkleri için de felaket yılı oldu. T'ung Yabgu, amcası tarafından öldürüldü. 646 yılına gelindiğinde Doğu Göktürklerinin artık sadece siyasi hatıralarından bahsedilebilirdi. On iki yıl sonra, 658'de, ise Batı Göktürkleri aynı akıbete uğradılar ve Çin hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar.

Doğu ve Batı Göktürkleri Çin hâkimiyetini tanırken, ülkenin batı ve güney boylarında dolaşan bazı Türk boyları yeni bir güç olarak ortaya çıkmaya başladılar. Batı Göktürk sahasındaki Türkler, Türgişlerin etrafında toplanmaya başladılar (651). Bunlara On Ok kabileleri de deniliyordu. Ne var ki bunlar da Çin tarafından hemen baskı altına alındılar. Bu yüzden Türgişler, İli ve Issık Göl taraflarına doğru hareketlenmek durumunda kaldılar. Aynı tarihlerde İslam orduları İran'ın fethiyle meşgul olduğundan bir süre sonra iki farklı kültürün komşuluğu da ufukta belirmeye başladı. Türgişler 658'de T'ang hâkimiyetini tanımak zorunda kaldılar ve 690 yılına kadar da böyle kaldılar.

656'da bir başka Türk boyu, Kimekler tarih sahnesinde görülmeye başladılar. Bunlar Kırgız sahasının batısında, Kıpçakların da doğusunda yer alıyorlardı. Kaşgarlı Mahmud'un Yimek/İmek diye andığı bu topluluk daha sonra Türk tarihinde önemli rol oynayacak olan Kıpçakların ana kütlesinden başkası değildi.

Göktürklerin batı ucunda, İtil ve Kama Irmağı boylarında hızla güçlenen bir başka topluluk ise Hazarlardı. Bunlar MÖ 1. yüzyılda tarih sahnesinden çekilen Sabarların devamı olmalıdırlar. Göktürk hâkimiyetinin sona ermesinden sonra bağımsız bir devlet olarak görünmeye başladılar. İtil, Yayık, Don ve Kuban nehirlerinin havzasına hâkim olmuşlardı. Burası aynı zamanda kürk, ipek, tekstil, ziynet eşyası gibi pek çok ticaret malının el değiştirdiği veya geçiş yaptığı ticaret yollarının kavşağı durumundaydı. Bu açıdan İtil Nehri; Suriye, Irak, İran ve Türkistan mallarının geliş gidiş yaptığı doğal bir yol durumundaydı. Çin-İskandinav ülkeleri bağlantısı da İtil üzerinden yapıldığı gibi, Harezm'den Karadeniz sahillerine giden yollar da mecburen İtil bağlantısını kullanıyordu. Bu dört nehir havzası aynı zamanda tarım hayatına da imkân verdiğinden Hazarlar arasında erken dönemde yerleşik hayat da başlamıştı. İtil şehri başta olmak üzere, Kafkaslardaki Semender ve Derbend, Yayık Irmağı mansabındaki Saksın, Kuban mansabındaki Tumatarhan önemli şehirlerindendi. Hazarlar elbette Türk idi ama ahali arasında Slav unsurlar da bulunuyordu. Yönetici kadrolar Museviliği benimsemişlerdi. Türk olmayan unsurlar arasında Hristiyanlık yayılmıştı. Türklerin ise neredeyse tamamı eski inançlarını devam ettiriyorlardı.

Hazarların Kafkaslara doğru sarkmış olmaları, kuzey yönünde ilerleyen İslam ordularıyla karşılaşmalarına sebep oldu. Böylece Kafkaslar, Müslümanların

Türkler ile karşı karşıya kaldığı ikinci saha durumuna geldi. Uzun savaşlar iki toplumun birbirlerini düşman olarak görmeleri için yeterliydi.

T'ung Yabgu'nun talihsiz bir şekilde öldürülmesinden neredeyse iki yıl sonra, 632'de, Hz. Muhammed vefat etti. Onun vefatı Müslümanlar arasında kimin onun halifesi olacağı tartışmasını yarattıysa da kısa zaman içinde Hz. Ebubekir'de karar kılındı. Hz. Ebubekir'in sadece iki yıl süren hilafeti, dinden dönenler, zekât vermekten kaçınanlar ve sahte peygamberlerle uğraşmakla geçti. Yine de ilk fetihler onun zamanında başladı. Müslümanlar Suriye ve İran sınırlarında görülmeye başladılar. Ama asıl fetihler onun vefatından sonra halife seçilen Hz. Ömer (634-644) döneminde yaşandı.

İslam orduların batı ve kuzey yönündeki fetihleri de durmuyordu. 637'de Kudüs, 642'de ise Mısır fethedildi. Böylece Şam'dan sonra iki büyük medeniyet merkezi olan Kudüs ve İskenderiye de Müslümanların eline geçti. Ne var ki Müslümanların, İskenderiye'nin meşhur kütüphanelerini yaktıkları yolundaki rivayetler yüzyıllar boyu devam etti. Şam'ı merkez edinmiş olan Muaviye ise Bizans'a akınlara başladı.

Bu arada Müslüman orduların Kafkaslar'daki ilerleyişi de devam ediyordu. Arapların el-Bab dedikleri Derbend zaptedildi (643). Derbend, Güney ve Kuzey Kafkasların en önemli geçit yeri idi. Burasının Zülkarneyn tarafından inşa edildiği, İskender seddinin burada bulunduğu ve duvarın öte tarafında

Yecüc ve Mecüc kavminin bulunduğu gibi rivayetler Araplar arasında çok yaygındı. Oysa İslam fetihlerinin başladığı yıllarda Derbend'in kuzeyinde Hazarlar bulunuyordu.

Hz. Ömer, hilafete geçtiği sıralarda İslam ordularının bir bölümü ise Irak'ta Sasanî orduları ile karşı karşıya gelmişti. İran'ın fethi, Arap-İslam dünyası için Kafkaslar ve hatta Mısır'dan bile önemli görünüyordu. Çünkü, Sasanî İmparatorluğu hakkındaki bilgileri daha fazlaydı ve zaman zaman onların hâkimiyetinde de kalmışlardı. Hz. Ebubekir'in yolladığı orduları pek güçlü görünmüyorlardı. Bu yüzden Hz. Ömer, İbn-i Müsennâ'nın emrine bırakılmış olan orduları derhâl takviye etme yoluna gitti. Bununla birlikte Sasanîlerin de eski ihtişamlı günlerinde olmadığı da ortadaydı. 627'de Bizans'a karşı alınan Ninova yenilgisi; devleti derinden sarsmış, Araplardaki Sasanîlerin yenilmez oldukları inancının kırılmasına sebep olmuştu. Kisra II. Hüsrev'in öldürülmesinden sonra yaşanan fetret döneminde ise neredeyse on beş yıl boyunca Sasanî tahtı sürekli el değiştirmişti. Bütün bu karmaşa arasında İslam orduları Halid b. Velid kumandasında peş peşe zaferler kazanmışlardı. Bütün bunlara rağmen Sasanîlerin direnişi devam ediyordu. Hz. Ebubekir'in öldüğü yıl Sasanî orduları, Fırat Irmağı kenarında cereyan eden Köprü Savaşı'nda Müslümanları ağır bir yenilgiye uğrattılar. Ama bu başarı devletin toparlanmasına imkân vermesi için yeterli değildi. Hz. Ömer, bu defa daha kalabalık bir orduyu İran

üzerine yolladı. 636'da Kadisiye'de meydana gelen savaşta son Sasanî Kisrası III. Yezdigerd, ağır bir yenilgiye uğradı. Onun İran'ın derinliklerine doğru çekilip direniş umudunu beslemesi hiçbir işe yaramadı. 642'de Nihavend Savaşı'nda -Hemedan şehrinin güneyindeki dağlık bölge- yine yenildi. Müslümanların "fetihlerin fethi" dediği bu zafer gerçekten de Yezdigerd için İran'a veda sayılabilirdi. Müslümanların dediği gibi yeni fetihlerin yolunu açılmıştı artık. Sasanî Devleti tarihe karıştı. Yezdigerd, önce İsfahan'a, oradan Kirman'a kaçtı. Fakat burada da tutunamayarak Merv'e gitti. Söylendiğine göre bütün bu macerası sırasında yanında ona destek olacak hiç kimse kalmamıştı. Türklerden ve hatta Çin İmparatoru'ndan bile yardım istedi. Bu esnada İran platosundaki yerel Dihkanlar, Yezdigerd'in kaderini paylaşmaya asla yanaşmadılar. Küçük çaplı ayaklanmalar ise hemen bastırıldı. Savunmasız durumdaki İran ülkesi hızla fethedildi. Halife Ömer'in kumandanlarından Ahnef b. Kays, Horasan'a yürüyüp Herat'ı ele geçirdi. Onun geldiğini duyan Yezdigerd bu defa, Maveraünnehr bölgesindeki Merverrud'a kaçtı. Ahnef, Merv'i (Merv-i Şehcan) ele geçirdikten sonra Merverrud'a yönelince Yezdigerd bu defa Belh'e çekildi. Ahnef, Kûfe'den gelen askerî destek sayesinde Yezdigerd'i Belh'ten de çıkarmayı başardı. Yezdigerd bir kez daha mağlup olmuş bir kisra olarak perişan bir şekilde Ceyhun Irmağı'nı geçerek Türklerin arasına gitti. Hz. Ömer'in Ahnef'e Ceyhun'u geçmemesini tavsiye etmesi Yezdigerd'e biraz zaman kazandırdı. Soğdlulardan ve Ferganalılardan

topladığı askerlerle yeniden Horasan'a döndü. Bu arada Arap kaynaklarının Büyük Hakan diye andığı Türk hükümdarı Yezdigerd'in yardımına geldi. Büyük Hakan'ın kim olduğu tam olarak bilinmiyor. O tarihlerde Batı Göktürkler, Tulu Kağan'ın yönetimindeydi. Bu kişinin kastedilmiş olması muhtemeldir. Ne var ki, o tarihlerde Göktürklerin İran iç işleriyle ilgilenecek durumları yoktu. Doğu Göktürkleri, İl Kağan'ın 630'da Çin'e (T'ang Hanedanı) esir düştüğünden beri başsız kalmışlardı. 639'da bir grup Türk'ün, Çinlilerin Chie-shih-shuai diye adlandırdıkları (Atsız'ın Bozkurtlar romanından dolayı Türkiye'de Kürşad diye bilinen) liderleri öncülüğünde çıkardıkları ayaklanma da başarısız oldu. Göktürk konfederasyonunu meydana getiren boylar, tam bir belirsizlik içinde Çin ile anlaşmanın yollarını arıyorlardı. Batı Göktürkleri ise derin bir sessizliğe gömülmüştü. Bu yüzden İran'ın fethini takip edemedikleri gibi Yezdigerd'e askerî yardım gönderecek durumda da değillerdi. Bundan dolayı, Yezdigerd, sadece Maveraünnehr ve Horasan'daki yerel Türk kuvvetlerinden destek sağlayabilmişti ve bu da sanıldığının aksine ciddiye alınmayacak kadar küçüktü. Dahası Maveraünnehr bölgesindeki yerli ahaliden de istediği desteği sağlayacak durumda değildi. Yerel idareciler, Dihkânlar ve diğerleri, uzun yıllardan beri güçlü bir merkezî idareden uzak yaşıyorlardı. Ahalinin büyük bölümü, Yezdigerd ile aynı dinden yani Zerdüştlüğü benimseyenlerden oluşuyordu. Bununla birlikte Budist, Maniheist, Nasturi ve yerel pagan inançlara mensup olanlar da vardı. İpek

Yolu'nun önemli bir ticari alanı olan bölge, aynı zamanda tam bir dinler ve inançlar kavşağı durumundaydı. İslam kuvvetlerinin gelişiyle birlikte burası artık darü'l-harp sahası olarak görülmeye başlandı. Zamanla Türklerden daha güçlü bir darü'l-harp sınırı olmadığı inancı yerleşti ve bu anlayış en azından 11. yüzyıla kadar devam etti.

İslam ordularının kumandanı Ahnef'in, ordusuyla Yezdigerd'i destekleyen Türkler arasında Belh şehri yakınlarında birkaç gün süren savaşlar oldu. Bu sonuçsuz mücadele sırasında Türkler aniden geri çekilip kendi beldelerine döndüler. Ahnef b. Kays, Türkleri takip etmeyi öneren kumandanlarının sözünü dinlemedi. Dostları ona Amr b. Ma'dikerib'e dayandırılan *"Eğer bir şeye gücün yetmezse onu bırak ve gücün yetinceye kadar ona ilişme"* öğüdünü söylemişlerdi. Ama meşhur müfessir ve tarihçi İbn-i Kesir'e göre o, Hz. Muhammed'in *"Türkler size ilişmedikçe, siz de onlara ilişmeyiniz."* sözünü dikkate almıştı. Her iki ifadenin de birbirine bu kadar çok benzemesi şaşırtıcıdır. Üstelik bu hadisin *"Hz Peygamber buyurmuşladır ki, Habeşliler size dokunmadıkça siz de onlara dokunmayın. Hele Türkler size dokunmadıkça siz de Türklere dokunmayınız."* ya da *"Türkler size ilişmedikçe siz de onlara ilişmeyin. Çünkü ümmetimin mülkünü ve Allah'ın onlara olan bol ihsanını onun elinden ilk alan Kanturaoğulları (Türkler) olacaktır."* versiyonları da bulunmaktadır. Burada adı geçen Kantura'nın Hz. İbrahim'in eşlerinden biri olan Keturah olduğu,

onun oğullarının Türkistan'a yerleşerek çoğaldıkları ve bu suretle Türklerin ortaya çıktığı rivayet edilmektedir. Keza Khan-ı Turan (Turan Hanı) gibi uzak ihtimaller üzerinde de durulmuştur. Her ne olursa olsun hadiste Türkler açıkça zikredilmediği hâlde, Kanturaoğulları ifadesiyle Türklerin işaret edildiği genellikle kabul görmüştür. Keza İbn-i Kesîr, Hz. Ömer döneminde Türklerle ilk karşılaşmayı konu edinirken Hz. Muhammed'in söylediğini iddia ettiği *"Geniş yüzlü, iri burunlu, kırmızı yüzlü, yüzleri deri üstüne deri kaplanmış kalkanlar gibi kalın etli bir kavimle savaşmadıkça kıyamet kopmayacaktır."* hadisini nakleder ve bu sözlerle Türklerin kastedildiğini savunur. Hatta bir başka hadiste de Türklerin *"kıldan imal edilmiş ayakkabılar giydiğini"* belirtir. Hemen anlaşılacağı üzere, her yönüyle uydurma olduğu çok belli olan bu ifadelerin Türklerle savaşın -kıyamet ile eşdeğer tutularak- ciddiyetini göstermekten öteye işe yarar bir tarafı da bulunmamaktadır. Kaldı ki, Türklerle temasın Maveraünnehr bölgesindeki yoğunluğuna rağmen Araplar arasında 10. yüzyılda bile belirgin bir Türk imajı yoktu ve Türklerin dış görünüşü ve yaşam tarzları hakkında tutarsız bilgiler kulaktan kulağa dolaşmaktaydı. Haddizatında bu tür tutarsızlıklar ve efsanevi kavim bahisleri hiçbir zaman eksik olmuyordu. Örneğin, Haricîlerin katledilmesinin helal olduğu yolundaki bir tartışma vesilesi ile Hz. Muhammed'in; *"Ümmetimden bir kavim ortaya çıkacaktır. Siz onların amelleri yanında kendi amellerinizi önemsiz göreceksiniz. Onlar Kur'an*

okuyacaklar, ama okudukları, kürek kemiklerini geçmeyeceklerdir. Onlar okun hedefini delip geçmesi gibi dinden çıkacaklardır." dediği, "*Bu kavmin alameti var mıdır?*" diye sorulduğunda, "*Onların arasında memeli bir adam olacak, başlarını traş edeceklerdir.*" şeklinde cevap verdiği söylenmektedir. Üstelik en az yirmi râviye dayandırılarak Hz. Muhammed'in "*Onları öldürmek, onların sayısınca Türkleri öldürmekten helaldir.*" dediği nakledilmektedir.

Besbelli ki, bu uydurma hadisler İslam fetihleriyle birlikte ortaya çıkmaya başlamış, Türklerle veya Habeşlilerle barış hâlinde olunması makul gerekçelere dayandırılmak istenmiştir. Elbette Türklerle yapılan savaşların çetin şartlarda geçmeye başlamış olması da bunda etkili olmuş olmalıdır. Bu tür hadisler kuvvetli ravîlere dayandırılmış ve önemli hadis kitaplarında yer almış olmasına rağmen ne zaman doğdukları hususunda ciddi çalışmalar yapmak icap etmektedir. İlk İslam fetihlerinin kuvvetli bir gaza duygusuyla gerçekleştiriliyor olması, başarısızlık zamanlarında makul bir gerekçe aramak ihtiyacını doğurmuş olmalıdır. Benzer hadisler Farslar için de varittir. Örneğin: "*Pek yakında Yüce Allah, memleketlerinizi Acemlerle doldurabilir. Sonra onları kaçmak nedir bilmeyen aslanlara dönüştürebilir. Daha sonra ise bunlar sizi ve savaşçılarınızı öldürüp mallarınızı yerler.*" ya da "*Allah Kisra'ya lanet etsin. Kuşkusuz insanlardan ilk helak olacaklar Araplardır. Onları İranlılar takip edecektir.*"

Şurası asla unutulmamalıdır ki, Hz. Muhammed'e dayandırılan bu sözler bütünüyle rivayetlere dayanıyordu ve muhaddisler zaman içinde bu tür rivayetlerin doğruluğunu tartışma ihtiyacı duymuşlardı. Üstelik bu tür hadis rivayetleri daha çok Hz. Ömer dönemi olaylarıyla ilgiliydi. Dahası İslam fetihlerini anlatan ilk kaynaklarda da benzer tutarsızlıklar söz konusu olup, daha çok rivayet ve hikâyelere dayanan karmaşık bilgiler bulunmaktadır. Bu yüzden kaynakların verdiği bilgileri ihtiyatla karşılamak gerekmektedir.

Hz. Ömer'in talihsiz bir şekilde suikasta kurban gitmesinden sonra hilafeti üzerine alan Hz. Osman zamanında da fetihler devam etti. Daha önce Belencer'e kadar akınlar yapan Abdullah b. Rebia, Hazarlarla giriştiği savaşların birinde öldürüldü. İslam tarihçileri bu olayı en azından Türkler açısından küçültmeyi yeğlerler. Rivayete göre Türkler, Müslümanların ölümsüz olduğunu düşünüyorlardı. Bir grup Türk askeri Müslüman savaşçılardan birini tesadüf eseri öldürünce bu fikrin yanlış olduğunu anladılar, cesarete gelip Araplarla daha sıkı savaşlara tutuştular ve nihayet onları Derbend'in güneyine sürdüler.

Hz. Osman'ın hilafeti, ilk iki halifenin seçilme şeklinden farklı olarak Hz. Ömer'in vasiyeti üzerine gerçekleşti. Müslümanların ileri gelenleri üç gün süren müzakereler sonunda Hz. Osman'ı halife olarak seçtiler. Ama bu seçim galiba halife olmayı çok arzulayan Hz. Ali üzerinde üçüncü defa

kırgınlık yarattı. Gariptir ki, İslam'ın ilk yıllarında bütün savaş ve mücadelelerde ön saflarda yer alan Hz. Ali, geri plana çekilip hiçbir askerî faaliyetin içinde bulunmuyordu. Günlerini daha çok fıkhi meselelerin çözümü, dinî problemlerin giderilmesi gibi işlerle geçiriyordu.

Hz. Osman, Hz. Ali gibi büyük bir kumandandan yoksun olsa da fetihler bütün hızıyla devam etti. İslam orduları İran'ın iç kesimlerinde henüz hâkimiyet tesis edilememiş olan yerlere girmeye başladılar. Bu çerçevede İstahr (649), Fesa, Kirman, Ahvaz gibi şehirler ve çevre nahiyeleri hızla fethedildi. Yezdigerd ise bütün gücünü bitirip ve neredeyse tek başına dolaşan bir hükümdar durumuna düştü. Son olarak sığındığı bir değirmende, parlak giysilerine ve taşıdığı mücevherlere kanan bir değirmenci tarafından öldürüldü. Bu gelişmeler İran'da aynı zamanda İslamlaşma sürecini de başlattı.

Pek çok etnik unsurun bir araya gelmesiyle teşekkül etmiş bir toplum olan İranlılar, kadim zamanlardan beri yaygın olarak Zerdüştlüğü benimsemişlerdi. Bu dinin kurucusu sayılan Zerdüşt'ün hayatı rivayetlerle örülmüş olduğundan nerede doğduğu ve ne zaman yaşadığı konusu belirsizdir. MÖ 1600-1400 yılları arasında veya MÖ 700-600 yılları arasında yaşamış olabileceğine dair inanışlar mevcuttur.

İnanışa göre Zerdüşt, İran'ın kuzeydoğusunda yer alan Horasan bölgesinde bir köylünün çocuğu

iken yedi yaşlarından itibaren dönemin bilgini sayılan Ferzin adlı bir kişiden din, tıp ve ziraate dair bilgiler öğrenmiş, daha çocuk yaştayken kutsal elbiseyi giymiştir. Yirmi yaşına gelince inzivaya çekilen Zerdüşt on yıl boyunca hayatı, doğayı, doğruyu, yanlışı, varlığı yokluğu, insanların geleceğini düşünmeye başlar. Otuz yaşına gelince Ahura Mazda'nın temsilcisi olan melek Vohu Mana ile karşılaştı. Onun aracılığıyla Tanrı Ahura Mazda'ya ulaştı. Bundan sonra Tanrı ile teması devam etti. Bu sayede çok tanrıcı bir kültürel yapı içinde tek tanrıcı bir inanç sistemine ulaştı. Ahura Mazda'dan aldığı telkinle bunu yaymaya başladı. Ne var ki, ilk on yıl içinde sadece bir akrabası ona inandı. Ancak onun doğuya giderek Kral Vişţaspa ile irtibat kurmasından sonra Zerdüştlük yayılmaya başladı. Zerdüştlüğün temel kitabı Avesta idi. İlk zamanlar sözlü gelenek hâlinde söylenen Avesta, Kral Vişţaspa'nın gayretiyle iki nüsha halinde yazdırıldığına, bunlardan birinin Şiz kraliyet hazinesine diğerinin Shart arşivine konulduğuna inanılmaktadır. İskender'in M.S. 4. yüzyılda İran'ı ele geçirmesi esnasında bu nüshalardan birinin (Shatr nüshası) yandığı rivayet edilmektedir. Diğer nüsha ise Yunanca'ya tercüme edilmiştir. Bununla birlikte Sasanîlerin ilk dönemlerinden İslam'ın İran'da yayılışına kadar çok sayıda Avesta metni kaleme alınmıştır. Bu metinler genel olarak Zend diye adlandırılmaktadır.

Zerdüştlük temelde tek tanrıcıydı. İnsanların öldükten sonra Ahura Mazda adı verilen Tanrı'nın huzuruna çıkacağına ve hesap vereceğine inanılırdı. (Zaman içinde düalizme yani ikili Tanrı'ya geçiş olmuştur). Zerdüşt, Ahura Mazda'dan aldığı vahiyleri iletmekle görevli bir peygamber olarak görünmekteydi. Buna göre Ahura Mazda iyi, adil ve bilgin bir tanrıydı. Bütün varlıklar ondan meydana çıkmış veya onun tarafından yaratılmıştı. Ahura Mazda, aynı zamanda kendisinin kutsal ruhu Spenta Meinyu'yu ve altı kutsal ölümsüzü yaratmıştır. Bunlar; iyi düşünce, iyi gerçek, iyi sadakat, hükümranlık, bütünlük, ölümsüzlüktür. Daha sonra tapınmaya değer diğer ilahî varlıkları yaratmıştır. Bunlar Ahura Mazda'dan ortaya çıkan ve onu çevreleyen melekler konumundadır. Kötü ruhlar Ehrimen, iyilik ise Ahuralar tarafından temsil olunur. Dünya hayatı, iyilik ile kötülüğün mücadelesi şeklinde geçer ve bu devran kıyamete kadar sürer.

Zerdüştler, ölüm ile birlikte ruh ve bedenin birbirinden ayrıldığına inanırlardı. Ruh cesetten ayrıldıktan sonra cesedi kirli sayarlar, vahşi hayvanların veya kuşların yemesi için açıkta bırakırlardı. Böylece defin suretiyle toprağın veya suyun, yakmak suretiyle de ateşin kirlenmesine izin verilmemiş olunurdu. Cesetten ayrılan ruhun ise yıldızları, ayı ve güneşi kat ederek ilahî âleme ulaştığına inanırlardı. Buna göre ruh, dünyada yaşadığı iyi veya kötü davranışlarından dolayı sorgudan geçirilir, iyilikleri ve kötülükleri bir terazide tartılır, eğer

iyilikleri ağır basarsa Chinvat denilen köprüden rahatça geçip cennete ulaşır, eğer kötülükler ağır basarsa köprü daralır ve cehenneme yuvarlanır. Cennete gidenler eşleri ile buluşurlar (dünyadaki her varlığın ilahî âlemde bir eşinin bulunduğuna inanırlardı), cehenneme gidenler ise burada çile çektikten sonra kötülüklerden arınıp cennete dönerler. Bunlar başlangıçtaki ödül veya cezalar olup nihayetinde asıl hesap gününde Ahura Mazda'nın huzurunda hesaba çekilirler.

Zerdüştler; ateşin kutsallığına, saflığına, temizliğine ve iyiliğine inanırlardı. Rahipler tören esnasında ateşin nefesleri ile kirlenmemesi için yüzlerine beyaz bir örtü örterlerdi. Ayrıca kutsal mabetlerinde hiç sönmeyen kutsal ateşleri yanardı.

Zerdüşt'ün ölümünden sonra onun getirdiği inanç sistemi yayılmaya devam etti. Dinin etkileri Horasan ve Maveraünnehr bölgesinden başka, İran ve Anadolu'ya kadar ulaştı. Zerdüştlüğün Türkleri ne kadar etkilediği hususu tam olarak belli değilse de en azından bazı küçük emarelerin bulunduğu görülmektedir.

İran'ın Müslümanlar tarafından fethinden sonra Zerdüştlük hızla terk edilmeye başlandı. Bununla birlikte, İran'ın İslamlaşma süreci yüz yıl boyunca devam etti. İslam orduları Türk sınırlarında görülmeye başladığında bu süreç devam ediyordu. Yine de Zerdüşt havzalar büsbütün değişime uğramadı, yüzyıllar boyu varlığını devam ettirdi.

İslam fetihlerinin etkisini gösterdiği sahalar sadece İran ile sınırlı değildi. Şam valisi Muaviye'nin kurduğu güçlü ordular Bizans'ın güney sınırını baskı altına almıştı. Suriye kıyılarında Bizans'tan kalan tersanelerde yapılan gemiler, Müslümanlara kuvvetli bir deniz gücü kazandırmıştı. Muaviye 648'de Kıbrıs'a bir sefer düzenleyerek burayı vergiye bağladı. Bir yıl sonra Suriye açıklarındaki Kizikos Adası ele geçirildi. 652 yılında Müslüman denizcilerin Rodos ve Sicilya adalarına sefer düzenlediği sıralarda Abdullah b. Sa'd kumandasında kara ordusu Sudan topraklarına girdi, Makarra krallığını antlaşma yoluyla egemenlik altına aldı. Birkaç ay sonra İskenderiye önlerinde görülen Bizans donanması mağlup edildi. 654'te ise 500 gemilik donanma ile Kıbrıs'a sefer düzenlendi ve ada bütünüyle hâkimiyet altına alındı. Artık Doğu Akdeniz, İslam donanmasının serbestçe dolaştığı bir alan hâlinde geldi.

Kuzey yönünde ilerleyen İslam orduları ise Güney Kafkasları hâkimiyet altına aldı. Abdurrahman b. Rebia, Derbend'i ele geçirdikten sonra Belencer'in üzerine yürüdü. Belencer ve hemen arkasında bulunan İtil şehri Hazarların önemli merkezlerindendi. İslam orduları Hazar ülkesine girdiler girmesine ama bu defa ciddi bir direnişle karşılaştılar. İbnü'l-Esir'e bakılırsa, Türkler, ölümsüz olduklarını düşündükleri Müslüman askerlerden bir grubu tesadüfen mağlup edince, cesarete kapılmışlar İslam ordularını yenebileceklerini görmüşlerdi. Abdurrahman'ın Belencer yakınlarındaki yenilmesi ve şehit

düşmesi de bu nedene dayanıyordu. İşin doğrusunu söylemek gerekirse, Türkler her ne kadar Göktürk Kağanlığı gibi büyük bir imparatorluktan yoksun kalmış olsalar da ülkelerini fethe girişen İslam orduları karşısında pek de zayıf sayılmazlardı. Hazarlar, Göktürk Devleti'nin batı ucunda güçlü bir kağanlık meydana getirmişler, bölgenin tüm ticari faaliyetlerini denetim altına almışlardı. Öyle ki, Taberî'nin Derbend'den sonra 200 fersah mesafedeki tüm yerleşim yerlerinin Abdurrahman b. Rebia tarafından İslam'a döndürüldüğü yolundaki rivayeti, Müslümanlar arasında cihat coşkusunu yaşatmak gayesinden öteye geçmemişti. Çünkü Hazarlar toparlanarak Derbend'i aşıp Güney Kafkaslara kadar inmişlerdi. Selman'ın Belencer yakınlarındaki mezarının bir ziyaretgâha dönüştürüldüğü ve Türklerin yağmur yağmadığı zamanlarda onu vesile kılarak yağmur duasına çıktıkları rivayeti de İslam tarihçileri tarafından oldukça fazla benimsenmişti. Herhâlde bu yolla, ona dair hatıraların henüz İslam'a girmemiş olan Türkleri bile derinden etkileyebildiğini göstermek istiyorlardı.

Bütün bu gelişmelerin arasında Medine'de dinî ve siyasal krizler yavaş yavaş kendisini göstermeye başlamıştı.

Hz. Osman'ın karşılaştığı en önemli sorun, şüphesiz, Kur'an'ın okunuş çeşitliliğinin başlaması idi. Öyle ki neredeyse her kabile veya her şehirde farklı okuma üslupları ortaya çıkmaya başlamıştı. Üstelik her bölge en doğrusunu kendisinin okuduğunu

savunur hâle gelmişti ve diğerlerini makbul saymamaktaydı. Durumun gittikçe vahim bir hâl aldığını gören Hz. Osman, Hz. Ömer döneminde hazırlanan ve kızı Hz. Hafsa'da saklanan nüshayı esas alarak Kur'an'ın çoğaltılmasını sağladı.

Asıl kriz ise Hz. Osman'ın yönetim ilkelerinin genel bir memnuniyetsizlik yaratmış olmasıydı. Kimi vergi meselesi, kimi yönetimden kaynaklanan hoşnutsuzluğunu dile getiren Kûfe, Fustat (Mısır) ve Basra'dan gelen isyancılar Medine'de Hz. Osman'ı şehit ettiler. Bu olay İslam dünyasında derin bir yarılma meydana getirdi. İlk Müslüman şahsiyetlerden Hz. Ali, halife olarak seçildiyse de siyasal krizler bir türlü sonlandırılamadı. Şam valisi Muaviye'nin sert muhalefeti meseleyi daha da derinleştirdi. Hz. Osman'ın katillerini yakalamak ve yargılamakta gevşek davranıldığı gerekçesiyle isyanlar çıkmaya başladı. Kriz, kısa zaman içinde hilafetin hangi ailenin elinde olacağı sorununa dönüştü. Hz. Ali, önce Hz. Aişe'nin muhalefetini ortadan kaldırmaya çalıştı. Fakat asıl güç Suriye'de yükselmiş, Şam valisi Muaviye onun halifeliğini daha ilk günden reddetmişti. İki tarafın ordusu Sıffîn'de karşı karşıya geldiyse de savaştan bir sonuç alınamadı. İki ordu savaş meydanından ayrılırken İslam dünyası iki halifenin adını anmaya başladı.

Hz. Muhammed'in vefatından sonra âdeta inzivaya çekilen ve hiçbir siyasi ve askerî olayın içinde bulunmayan Hz. Ali, kısa süren hilafeti döneminde de yine herhangi bir fetih hareketinde bulunamadı.

Üstelik onun zamanında derinleşen dinî ve siyasi krizlerin kurbanı olup bir Haricî tarafından şehit edildi (661). Kûfeliler bu defa Hz. Ali'nin oğlu Hz. Hasan'a biat ettiler. Ne var ki, bu gelişme Şam'da halifeliğini ilan etmiş olan Muaviye'yi rahatsız etti. Hemen büyük bir ordu hazırlayarak Hz. Hasan'ın üzerine yürüdü. Hz. Hasan mecburen anlaşma yoluna gidip Muaviye'nin halifeliğini tanımak zorunda kaldı.

Kaynaklar onun, Muaviye'nin ölümünden sonra hilafetin kendisine veya Hz. Ali'nin diğer oğlu Hz. Hüseyin'e geçeceğine dair söz aldığını kaydediyorlarsa da bu husus tam olarak belli değildir. Ancak, hilafet konusundaki bu mücadeleler İslam dünyasında derin ayrılıkların temeli oldu.

Bütün bu gelişmeler sırasında Türk dünyası derin bir sessizlik içindeydi. Maveraünnehr ve Horasan'a sınır olan sahadaki yerel hanlıkların Müslümanlarla çatışma süreci de geçici olarak durmuştu. Uzak bozkırlarda Kırgızlar artık bağımsız hareket ediyorlardı ama güçlü bir siyasal birlik oluşturmaktan çok uzaktaydılar. Çin baskısı yüzünden Batı Türkistan'a doğru hareketlenmiş olan Türgişler için de durum pek parlak sayılmazdı. Zayıf bir direnişten sonra T'ang hanedanının idaresini benimsemişlerdi. Hazar Hakanlığı ise tam bağımsızdı ama onların da bütün Türk dünyasını birleştirebilecek güçleri olmadığı gibi buna niyetleri de yoktu. İslam dünyasındaki çatışmalar ise -herhâlde- Türklerin tamamını pek de ilgilendirmiyordu.

Muaviye'nin iktidarıyla birlikte, ilk dört halifenin uygulamalarının aksine halifelik makamı hızla Ümeyye oğullarının kontrolüne geçti. Artık İslam dünyası yeni bir devlet ile anılmaya başlandı: Emevîler.

Muaviye iç karışıklıklar sebebiyle durmuş olan fetihleri yeniden hareketlendirdi. 662'de Bizans'a seferler düzenlemeye başladı, 669'da Müslümanlar ilk defa İstanbul'u kuşattılar. (İstanbul 674'te ikinci defa kuşatıldı ve bu kuşatma dört yıl sürdü.) 665'te İfrikiyye (Tunus bölgesi) yeniden hâkimiyet altına alındı. Ukbe b. Nafi hâkimiyet sahasını Atlas Okyanusu'na doğru genişletti. Bu fetihler Kuzey Afrika'nın yerli ahalisi olan Berberiler arasında İslam'ın yayılmasını hızlandırdı.

Muaviye'nin fetihleri yeniden başlattığı yerlerden biri de Horasan ve Maveraünnehr bölgesiydi. Ancak bu bölgedeki fetihler için en önemli problem ordu sevkiyatı idi. Çünkü bölgeye akınlara gönderilen askerler genellikle Kûfe ve Basra ordugâlarından geliyordu. Mesafenin uzak olması yüzünden asker sevki ve seferdeki ordunun takviyesi oldukça büyük güçlük meydana getiriyordu. Bu problemi ortadan kaldırmak isteyen Horasan valisi Ziyad b. Ebih, 671'de Merv'i ordugâh şehir hâlinde getirdi. Kûfe ve Basra ordugâhından sevk edilen elli bin kişiyi Merv, Belh, Herat, Tus ve Nişabur'a serpiştirdi. Aynı yıl Rebi' b. Ziyad, Kuhistan'a doğru ilerleyip buradaki Türkleri mağlup etti. Bunlar daha önce de dile getirildiği gibi Eftalitlerin bölgedeki son kalıntılarıydı

ve askerî güç bakımından dikkat çekici bir ağırlığa sahip değillerdi.

Ziyad'ın oğlu Ubeydullah, Horasan valiliğine gelince, 674'de, yaklaşık yirmi bin asker Ceyhun Irmağı'nı geçip Beykent'e kadar ilerlerdi. Bu sıralarda Beykent hâkimi olan Hatun, Buhara'da bulunuyordu. Haberi alır almaz etraftaki Türklerden yardım istedi. Çok sayıda Türk'ün desteğini alarak Ubeydullah'a karşı savaşan Hatun, başarılı olamadı. Vergi vermeyi kabul etmek suretiyle barış yapmak zorunda kaldı.

Bir süre sonra Ubeydullah'tan sonra bölgeye vali tayin edilen Said b. Osman'ın 675'te, Ceyhun'u geçip geldiğini duyan Soğdlular ve Türkler, zayıf bir direniş gösterdilerse de onun Buhara'ya ulaşmasını engelleyemediler. Aynı dönemde bölgenin hâkimi olarak kaydedilen bir Türk hanımından söz edilmektedir. Kaynaklarda sadece Hatun olarak kaydedildiğinden asıl adı bilinmeyen bu Hatun, daha önce Ubeydullah'a ödeme sözü verdiği vergilerini bu defa Said'e verdiği gibi, onun Semerkant üzerine yürümesi üzerine küçük bir askeri birlikle de destekledi. Said üç gün süren kuşatmadan sonra şehri sulh yoluyla teslim aldı. Şehrin ileri gelen ailelerinin çocuklarını rehin olarak yanına alıp Tirmiz'e çekildi. Hatun bu defa vergileri Tirmiz'de teslim etti. Said'in 678'de valilikten azlinden sonra Horasan bölgesinde fetihler bir süre durakladı. Bu süre zarfında sınır boylarında veya Arap hâkimiyetine giren şehirlerde Türklerin de karıştığı küçük çaplı

isyan hareketleri görülmeye başladıysa da ilerleyen süreçte etkili neticeler getirmedi.

Bu arada Halife Muaviye'nin, oğlu Yezid'i veliaht ilan etmesi ve bazı Arap kabileleri ile Mekke ve Medinelilerin onayını alması, İslam dünyasında yeni bir tartışmanın kapısını araladı. Hz. Ali'nin taraftarları ve oğlu Hz. Hüseyin halifenin saltanata dönüştürülmesi fikrine açıkça itiraz ettiler. Muaviye'nin 680'de ölümünden sonra, karar verildiği üzere hilafet makamına Yezid geçince muhalefetin şiddetini artırdılar. Bu arada Yezid'in hilafetine karşı çıkan Kûfeliler, Hz. Hüseyin'e biat ettiklerini ilan edip onu şehre davet ettiler. Hz. Hüseyin, Kûfe yolundayken 10 Nisan 680'de, Kerbela'da Yezid'in gönderdiği kuvvetler tarafından kuşatılıp öldürüldü. Bu cinayet, İslam dünyasını derin bir yasa boğarken, aynı zamanda sonu gelmez çatışmaların da tetikleyicisi oldu.

681 yılında Mekke'de başını Abdullah b. Zübeyr'in çektiği büyük bir isyan çıktı. 683'te ise isyan Medine'ye sıçradı. Yezid, iç isyanlarla uğraşırken İslam orduları sadece Afrika'da küçük çaplı başarılar elde ettiler. Öte yandan Yezid tarafından Horasan ve Sicistan valiliğine atanan Selm b. Ziyad, Türk beldelerine gaza yapmak amacıyla büyük bir oduyla harekete geçti. Mühelleb b. Ebi Süfra'yı Türk şehri olan Harezm üzerine gönderdi. Harezmliler dört yüz bin dirhem vererek anlaşma yoluna gittiler. Aynı şekilde Semerkantlılar da fidye vermek suretiyle şehirlerini büyük bir tahribattan kurtardılar. Aslında bu paralar

nakit olarak ödenmiyor, karşılığında eşya veriliyor, Mühelleb de yarı fiyatına aldığı eşyayı değerinde satarak neredeyse iki katı kazanç elde ediyor, bu şekilde hilafet merkezine yüklü miktarlarda paralar gönderiyordu. Selm, Soğd (Maveraünnehr) bölgesinde iken Hocent üzerine bir ordu gönderdiyse de başarı elde edemedi. Selm de Merv'e döndü.

İslam dünyası, Hz. Hüseyin'in yasını tutarken Asya'nın derinliklerinde neredeyse elli yıldır Çin hâkimiyetinde kalan Türkler yavaş yavaş kıpırdanmaya ve özgürlük aramaya başlamışlardı: Bunlar Göktürklerdi.

670'ten itibaren giderek toparlanmaya başlamış olan Türkler, Çin hâkimiyetine karşı ilk defa Ordos bölgesinde ayaklandılar. Başlarında Türk soylularından Prens Ni-shih-fu vardı. Ne var ki, başarı elde edemediler. Prens Ni-shih-fu yakalanarak Çin başkentine götürüldü, 679'da idam edildi. Bundan iki yıl sonra Göktürk soyundan A-shih-na Fu-nien ayaklandıysa da o da elli üç yoldaşıyla birlikte öldürüldü.

Bütün bunlara rağmen isyan ateşi daha da kuvvetlenerek yanmaya devam etti. Bu defa yine Göktürk ailesinden Kutluk başkaldırdı. Ünlü vezir Tonyukuk'un da desteği ile ordusunu hızla büyüttü. Etrafa dağılmış olan Türk topluluklarının yavaş yavaş toplanmasıyla büyük bir orduya kavuşup Çin'e ağır darbeler vurdu. Kutluk, 682 yılında Göktürk Kağanlığı'nın kurt başı amblemli bayrağını yeniden dalgalandırmaya başladığında Türkler arasında tam

bir birlik yoktu. Aynı günlerde Oğuzlar da bir kağan çıkarmışlardı, fakat Göktürklerle baş edebilecek durumda değillerdi. Bu yüzden Çinliler ve Kitanlarla anlaşarak Kutluk'un başlattığı hareketi bastırmayı denediler. Tonyukuk'un usta siyaseti ve stratejik hamleleri sayesinde Oğuzlar beş defa yenilgiye uğratılıp nihayet Göktürk birliği içine dâhil edildiler. Diğer taraftan Kutluk, 682-687 yılları arasında Çin'e kırk altı sefer düzenledi. Bu sayede hem ordusunu güçlendirdi hem de Çin hâkimiyetindeki Türk boylarını kendisine katmayı başardı. Bundan dolayı devleti ve halkı derleyen toparlayan, bir araya getiren anlamında "İlteriş" unvanını kazandı. O, 692'de vefat ettiğinde oğulları Bilge ve Kültigin (Köl Tigin) henüz çocuk yaştaydılar. Bu yüzden idareyi kardeşi Kapgan Kağan eline aldı. O da ağabeyi İlteriş Kutluk Kağan'ın Çin'i baskı altında tutma ve Türk illerini Göktürk hâkimiyetinde toplama siyasetini devam ettirdi. 697'de Kırgızlar Göktürk hâkimiyetine girdiler. Kısa bir zaman sonra Batı bölgesindeki Türgişler, Göktürk idaresini kabul ettiler. Göktürk orduları doğuda Şantung Ovası'na, batıda Demirkapı'ya kadar ulaştı (701). Göktürkler neredeyse dört yüz bine yaklaşan büyük bir askerî güce sahip olmuşlardı. Artık Asya bozkırlarında kurt başlı Göktürk bayrağı daha güçlü bir şekilde dalgalanıyordu.

Göktürk bayraklarındaki kurt başı sadece simgesel bir anlam ifade etmiyordu. Kurt aynı zamanda Türeyiş Destanı'nın ana öznesi durumundaydı ve Türkler, kurttan türediklerine dair yaygın bir inanca

sahiptiler. Üstelik bu inanış sadece Türklere mahsus değildi. Efsane ile tarihin birbirine karıştığı bazı Çin kaynaklarında, 19 Hun kabilesinden birinin kara bir kurdun soyundan türediği kaydı düşülmüştü. Belki de bu yüzden Türkler kurda karşı derin bir minnet ve saygı besliyorlardı. Kurt zekice bir strateji ile avlanıyor, avının peşini asla bırakmıyor ve vazgeçmiyordu. Lidere sadakat ve onun avlanma planlarına uyum tipik bir savaşçı Türk kabilesini çağrıştırıyordu. Aile içindeki hiyerarşi hayranlık uyandıracak kadar güçlüydü. Büyük hayvan sürüleri besleyen kabilelerin, yırtıcı bir güç olan kurttan korkmaları onu bir totem olarak benimsemelerinde etkili olmuş olmalıydı. Diğer taraftan kurt Oğuz Destanı'nda yol gösterici kimliği ile "Tanrı'nın eli" rolünü üstlenmiş, sıkışan Oğuz ordusuna kılavuzluk etmişti. Böylece Oğuz Destanı'nın olağanüstü motifi bir kurda tahsis edilerek yırtıcı ve korkunç kurt imajı yerine, hafızalardaki anne kurdun liderlik vasfına yeniden döndürülmüştü. Bununla birlikte 14. yüzyılda yazıya geçirilen Oğuznâme'de Oğuz boylarının ongunları sadece kartal, şahin, tavşancıl gibi yırtıcı kuşlar olarak belirtilmişti. Tabiattan seçilen bu tür totemlerin genel özelliği uğur, güç, baht, kötü talihi yenme, savaş kazanma gibi değerleri ifade ediyordu. Ancak bütün bunlar dinî yapıyla doğrudan ilintili şeyler değildi.

Türklerin ruh dünyası, onların gündelik hayatıyla doğrudan ilintili iki büyük varlık tarafından sarmalanmıştı. Bunlar birbirine zıt görünen Gök

ve Yer-su idi. Dinî inancın temelini oluşturan Tanrı tekti ve gökteydi veya bütün evreni bir kubbe gibi saran gökyüzü bizzat Tanrı'nın kendisiydi. Gündüz güneş, geceleyin ay ve yıldızlar göğü tamamlıyordu. Göğün zıddı olan yeryüzü ise toprak ve su ile tıpkı gökteki sonsuz derinlik gibi bir güç oluşturuyordu. Destanlarda Oğuz Kağan'ın oğullarının Gün, Ay, Yıldız, Gök, Dağ ve Deniz adlarını taşımaları da galiba bu inancın bir yansımasıydı ve gök ve yerdeki temel unsurları esas almıştı. Ötüken Yış Ormanı veya Altay Dağları'nın kutsiyeti de bu temele dayanıyordu ve sadece kutsal kabul ediliyordu.

Gök Tanrı; zamanın ötesinde, zaman dışı, ölümsüz ve sonsuz bir varlıktı. Yaratıcı, bağışlayıcı, lütufkâr ve koruyucuydu. Yeri ve göğü yarattıktan sonra insanoğlunu yaratmış, insanoğlunun üzerine de Türk kağanını kağan olarak oturtmuştu. Hun hükümdarı Mete, Çin imparatoru Wen'e yolladığı mektupta Yüeçileri yenmesini, etraftaki yirmi altı devleti ele geçirmesini ve yay çekerek yaşayan bütün halkları kendi bayrağı altında toplamasını *"Gök'ün yardımına"* bağlamıştı. Gök burada bütün evreni kaplayan engin sonsuzluk, yani Tanrı'ydı.

Yer-su, vatan anlamına geliyordu. Tanrı, Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye kağan kılıyor, mukaddes yeri ve suyu da Türk milletinin istifadesine sunuyordu. Türk kağanının yönetme gücünü yani Kut'u Tanrı'dan alması da bundandı. Kut, kan yoluyla babadan oğula geçerdi; böylece yönetme gücü daima hanedan ailesinin elinde kalırdı. Lakin

bu geçiş sonsuz ve sınırsız değildi. Tanrı'nın yaratma/yapma gücüne bağlıydı ve eğer "oğlunu babası gibi kılmazsa" yani oğula da kut vermezse devlet ve millet dağılırdı. Kağanlı millet kağansız kalır, ölüm mukadder olur, Türk milletinin kemiği dağ gibi yığılır, kanı sel gibi akar, kızları cariye, oğulları köle olurdu. İşte o zaman Türk milleti derin bir pişmanlık geçirip "*Kağanlı millet idim; kağanım hani? İlli millet idim, ilim hani?*" diye sorgulamaya başlardı. Tanrı'nın lütfunun çiğnenmesi hâlinde başa gelebilecek felaketler ve yanlıştan dönüp yine Tanrı'ya sığınma şeklindeki bu basit döngünün sonunda Tanrı, "*Türk milletinin adı sanı yok olmasın diye*" yine kağan kılar yani asilzadelerden birine kut verirdi.

Türk kağanı, her ne kadar Tanrı tarafından tayin edilmekteyse de o, tanrının yeryüzündeki temsilcisi veya gölgesi değildi. Esasında kağanın, Zerdüşt inancında olduğu gibi, yeryüzünün işlerini düzene koymak gibi bir vazifesi bulunmuyordu. O doğrudan Türk milletini yönetmesi için kağan olarak tayin edilmiş ve Türklerin işlerini düzene koyması için vazifelendirilmişti. Yönetme gücü Tanrı'dan geliyordu ama ülke Tanrı adına yönetilmiyordu. Bu yüzden toplumsal ilişkileri, umumi ve özel hukuku, tarihin derinliklerinden gelen yüksek tecrübeye dayalı töreler belirliyordu. İli ve töreyi tutmak, devleti kurup kanunları uygulanabilir kılmak anlamına geliyordu.

Tanrı'nın zamana hükmedişine karşın insanoğlu ölümlüydü. Bilge Kağan, kardeşinin ölümü üzerine Türk milletinin kaşı gözü kötü olacak diye düşüncelere dalmış, üzüntüsünü açıkça göstermişti. Bu uzun yas dönemi geleneksel olarak bütün Türkler tarafından uygulanmaktaydı. Ölüm tabii bir sonuçtu ancak kabullenilebilir bir olay değildi. Attila'nın defin töreni esnasında savaşçı Türkler, kılıçla yüzlerinde derin yaralar açıp kanatmışlar, ağıtlar söyleyip görkemli bir yas töreni yapmışlardı. Son olarak mezarın başında ölü yemeği yemişlerdi.

Bugün Türkler arasında son derece yaygın olan ve "ölü aşı", "can aşı" gibi isimlerle anılan bu yemek ritüeline 10. yüzyılda Oğuzların arasında bulunan İbn-i Fadlan da rastlamıştı. Fadlan'a göre Oğuzlar, içlerinden biri öldüğünde ev gibi bir çukur kazıyorlar, ölüye elbiselerini giydirip kemerini bağlıyorlar, yayını kuşandırıyorlar ve eline içinde şarap bulunan bir kadeh tutuşturuyorlardı. Ölüyü oturur vaziyette bırakıyorlar, onun bütün eşyalarını getirip bu oda şeklindeki mezarın içine koyuyorlar, odanın üzerini kubbemsi bir şekilde örtüyorlardı. Ölünün sağken öldürdüğü düşman sayısı kadar heykelcik yapıp mezarın başına dikiyorlardı. Defin merasiminden sonra cenaze sahibinin at veya koyunlarından kesip, pişirip yiyorlar, deri ve başlarını mezarın başına asıyorlardı. Bu işin, ölünün cennet yolculuğu esnasında ona yardım edeceğine inanıyorlardı. Cennet, "Uçmak" olarak adlandırılıyordu ve orada ataların ruhları dolaşıyordu. Eğer cenaze sahibi yemek

dağıtmaz veya yemeği birkaç gün geciktirir ise, kabilenin en yaşlısı (muhtemelen dinî konuları bilen biri) ailenin yanına gelip *"Ben sizin cenazenizi rüyamda gördüm, bana dedi ki 'işte görüyorsun, arkadaşlarım beni geçtiler, yalınayak yürümekten ve onları takip etmekten ayaklarım çatladı. Onlara yetişemiyorum, tek başıma kaldım.' dedi."* der. Bunun üzerine cenaze sahipleri hemen mezarın başına giderek kurban keserler. Yaşlı adam ertesi gün gelip, yine ölüyü rüyasında gördüğünü, *"Aileme söyle arkadaşlarıma yetiştim, yorgunluğum geçti."* dediğini söyler. Bu küçük hikâye o kadar derin bir etkiye sahipti ki, yüzyıllar sonra bile Türkler arasında *"Ölünün canına değsin."* şeklinde yaşayıp gelmiştir.

Hanedan mensupları veya soyluların mezarları oldukça büyüktü. Ölü, çok sevdiği eşyalarıyla birlikte defnediliyor, güya cennet yolculuğu esnasında tüketmesi için önüne şarap ve et yemeği konuluyordu. Mezarlara büyük saygı besleniyordu. Attila'nın Bizans'a yaptığı I. Balkan Seferi'nin sebebi, Margus papazının Hun mezarlarını soyması idi.

Sıradan insanların mezarları da minyatür bir kurgan sayılabilirdi. Defin gerçekleştikten sonra mezarın üzeri kubbemsi bir şekilde örtülüyor, mezarın etrafına irili ufaklı balballar dikiliyordu. Bunlar, kişinin hayatı boyunca öldürdüğü düşmanları ifade ediyordu ve "öbür dünyada" ona hizmet edeceklerine inanıyorlardı.

"Uçmak" olarak tarif edilen öbür dünyanın mahiyeti hakkında herhangi bir bilgi veya tasavvur yoktu. Bununla birlikte insanın madde ve ruhtan ibaret olduğuna dair kesin bir inanç vardı ve ruh ölümden sonra kendi hayatını yaşamaya devam ediyordu. Ruhlar Türklerin yaşadığı sahalarda dolaşıyorlar, gündelik hayatı tamamlıyorlardı.

Tanrı'ya belli başlı bir ibadet şekli bulunmuyordu. Bununla birlikte Göktürkler çağında Atalar Mağarası'nın saygı amacıyla ziyaret edildiği ve burada hayvan kurban edildiğine dair kuvvetli bilgiler bulunmaktadır. Bahsi geçen Atalar Mağarası'nın nerede olduğuna dair bilgi yoksa da Emel Esin burasının Ötüken Yış Ormanı'nda olabileceğini ileri sürmüştür. Diğer taraftan Türk beylerinin gösterişli ziyafet/toy vermek amacıyla kestikleri koyun, at, deve cinsinden hayvanları kurban kesme olarak izah etme eğiliminde oldukları görülmektedir ki buna katılmak mümkün değildir.

İbn-i Fadlan'ın tanıklığında yer alan bir Türk'ün başının derde girdiği zaman ellerini göğe kaldırarak "Bir Tanrı!" diye yakarması Tanrı ile en yakın ilişkisini ifade etmektedir. Bunun dışında secde ederek, ayakta durarak veya başka bir şekilde ibadet, dua veya beddua şekline rastlanmamaktadır. Buna paralel olarak Türk inancına özgü bir tapınak da bulunmuyordu. Ahali arasında dolaşan kam/şaman adlı din adamlarının rolü bir topluluğun dinî hayatını yönlendirecek kadar belirgin değildi. Bu yüzden her ne kadar dil ve literatüre yerleşmiş gibi

gözükse de Türklerin dini Şamanizm değildi. Onlar bir Tanrı'ya inanıyorlar ve karşılarına çıkan yeni dinlere karşı her zaman ilgi göstermiyorlardı. İbn-i Fadlan, Türk ülkesinden geçerken maiyetinde bulunan Türklerden biri havanın şiddetli soğuğundan yakınarak İbn-i Fadlan ile "*Rabbiniz bizden ne istiyor! Soğuktan bizi öldürecek. Ne istediğini bilsek de ona göre kendisine takdim etsek.*" diye alay etmişti. İbn-i Fadlan gayet sakin bir şekilde; "*Allah sizden lâ ilahe illâ Allah.*" demenizi istiyor diye cevap verince Türk gülmüş ve alaycı bir tavırla, "*Bilseydik, yapardık.*" demişti.

Türkler erken dönemlerden itibaren tek bir Tanrı'ya inanmakla semavi anlayışa, yani tek tanrı inancına ulaşmışlarsa da dinî hayatı çevreleyen ve tanımlayan bir peygamber ve kutsal kitaptan mahrumdu ve bir kabile dininden öteye geçememişlerdi. Bu yüzden başka dinlere herhangi bir düşmanlık beslemiyor hatta onların, kabilelerin içine girip propaganda yapmasına imkân veriyorlardı. Buna karşın kendileri, dinlerini yaymak için herhangi bir tebliğ faaliyetinde bulunmuyorlardı. Çünkü Gök Tanrı, ya da gökteki Tanrı, Türklerin millî tanrısıydı. Türklerin siyasal bir kudret olarak görünmesi veya başka toplumların (özellikle Çin'in) hâkimiyetine girmesi Tanrı'nın kendilerinin yanında olması veya yüz çevirmesi ile bağlantılıydı. Bu yüzden Göktürklerin yükseliş çağında en heyecan verici durum, Gök Tanrı'nın Türkleri sonsuz bir güç ile desteklediğine inanılmasıydı.

Göktürklerin bu parlak yükselişi bazı Türk boylarının isyan hareketleriyle gölgelendi. 709'da Altayların kuzeyinde Çikler, Issık Göl'ün batısında Azlar isyan ettilerse de kısa zaman içinde bastırıldılar. 710'da isyan eden Kırgızlara boyun eğdirme görevi ise Bilge ve Kültigin kardeşlere düştü. Aynı yıl Bayırkuların isyanı da bastırıldı.

Aynı yıllarda İslam fetihleri doğu ve batı yönünde devam ediyordu. 710'da Müslümanlar artık Atlas Okyanusu'na dayanmışlardı. Asya'nın en doğusunda Çin, Türkler arasında meydana çıkan karışıklıkta kendisine yer bulmaya çalışırken 711'de Sind topraklarını fethe başlayan Muhammed b. Kasım İndus Irmağı'nın denize kavuştuğu yere kadar ilerledi. Tam da bu sıralarda Afrika'nın ve Avrupa'nın en batısında Müslümanlar yeni bir fetih hareketine girişiyorlardı. Tarık b. Ziyad ordularının geri çekilme ümidini kırmak için Avrupa kıyılarına kendilerini taşıyan bütün gemileri yaktırıp, İspanya'nın fethine başlamıştı bile. 711'de barbar Vizigotlara karşı yapılan Kadiks Savaşı'nın, Müslümanların zaferiyle sonuçlandığı günlerde Göktürkler de Kırgızları ikna edip kendilerine yeniden bağlamakla uğraşıyorlardı.

711'de Göktürkler bu defa Türgiş isyanı ile uğraşmak zorunda kaldılar. Bars Bey, Türgiş kağanı yapıldığı gibi Kutluk Kağan'ın kızıyla evlendirilmek suretiyle Türgişler ile kurulan bağlar güçlendirilmeye çalışıldı. Göktürkler, her ne kadar Türk boylarını bir arada tutabilmek için büyük çaba sarf

etseler de Türgiş, Oğuz, Karluk gibi boyların istikrarsızlığı devam etti. Onların, Kapgan Kağan'ın sert idaresinden kurtulmak için Çin ile iş birliğine girmeleri, hatta bazen ahalinin bir bölümünün Çin'e göç etmesi, problemleri büyütmekten başka işe yaramıyordu. Nitekim siyasal etkinlikleri zayıf olmasına rağmen Azlar ve İzgiller de isyan bayrağını açtılar (715). Nihayet, 716'da, Kapgan Kağan, Bayırkular tarafından pusuya düşürülerek öldürüldü. Yerine oğlu İnel Kağan oturduysa da bu defa Kutluk'un oğulları Bilge ve Kültigin'in muhalefetiyle karşılaştı. Kültigin hızlı hareket edip, amcaoğlunu ve ailesini öldürttü. Ağabeyi Bilge'nin kağan olmasını sağladı. Bu arada Kapgan'ın yanında yer alan devlet ileri gelenlerinin çoğu bu ihtilal sırasında öldürüldü. Sadece Tonyukuk hem bilge kişiliği ve tecrübesi hem de Kutluk Kağan'ın büyük hatırası adına devlet idaresinde bırakıldı. O hakikaten gerek devlet işlerinde gerekse stratejik hareket bakımından tam bir deha sayılabilirdi. İki kardeş tıpkı babalarının yaptığı gibi idari işleri ona bıraktılar, askerî konularda danışmayı ihmal etmediler. Kültigin ise Sol Bilge Prensi olarak ordunun işlerini üzerine aldı.

Bilge, amcası Kapgan zamanında Altay Dağları'nın güneyindeki Irtış Irmağı boylarında dolaşan Tarduşlar üzerine şad tayin edilmiş, refakatindeki ordularla doğuda Şantung Ovası, batıda Demirkapı'ya, kuzeyde Kırgızlar üzerine yirmiden fazla sefere katılmış, hepsinde de zaferle dönmüştü. Kültigin'in aksine etrafındakilere karşı daha nazik ve

insancıldı. Onun bu yumuşak görünümüne rağmen Türk boyları arasındaki bağımsız hareket etme eğilimleri devam ediyordu. 716'da Uygurlar itaate alındılar ama 717'de Türgişlerin Göktürk konfederasyonundan ayrılmasını engelleyemediler. Aynı yıl Oğuzların bir kısmı ayrılarak Çin'e gitti. Tatabılar da Çin'e bağlandıklarını ilan ettiler. Bütün bu dağınıklık arasında Bilge Kağan, 718'de, Karlukların isyanını bastırıp bütünüyle Göktürk hâkimiyetine altına aldı. Göktürkler yüksek askerî güce sahip olmalarına rağmen, iç isyanlar yüzünden derin bir sarsıntı geçirdiklerinden ülkenin batı sınırında, Maveraünnehr'de, meydana gelen yeni gelişmelerle ilgilenmeleri, Türgişlerin Sulu Kağan önderliğinde bağımsız olmalarını izlemekten öteye geçememişti. Oysa aynı tarihlerde İslam orduları Maveraünnehr'in kapılarını yeniden zorlamaya başlamışlardı ve bu defa onları karşılayacak yegâne güç Türgişler olacak gibi duruyordu. Çünkü Maveraünnehr'e en yakın yerlerin hâkimi Türgişlerdi ve 717 yılından itibaren artık bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmışlardı.

Müslümanlarla Türklerin sınır hatları olan Kafkaslar ve Maveraünnehr'de Türkler ile Araplar arasında sonu gelmez çatışmalar, zaferler veya mağlubiyetler sürüp gidiyordu. Kafkaslarda, Azerbaycan'ın kuzey kesimlerinden itibaren Hazarlar, Maveraünnehr taraflarında ise Cürcan'da Sûl ya da Çöl Türkleri, Sistan bölgesinde Hunların Hindistan uzantısı olan Eftalitler ve Halaçlar, Bagdis'te Nizek Tarhan ve Toharistan'da Karluklardan bir bey bulunuyordu.

Aslına bakılırsa sınır boylarının hâkimi olan Türk beyleri ile Azerbaycan ve Horasan'ı ağırlık merkezi yapmış olan Emevî valileri arasında belirgin bir üstünlük de bulunmuyordu. Şehirler ve beldeler zaman zaman el değiştiriyordu. Üstelik Arap fatihlerin İslam'ı yaymak gibi bir niyetlerinin bulunmadığı, Müslüman olmayan Türk ve diğer yerli ahaliden cizye almayı daha çok istedikleri yolunda güçlü rivayetler dolaşıyordu.

Kerbela faciası Emevî idaresinin meşruluğunu ciddi ölçüde sarstığı için Yezid'den sonra hilafet makamına gelen halifelerin asıl derdi, Arabistan ve Irak'ta hâkimiyeti yeniden tesis etmekti. Bu yüzden II. Muaviye b. Yezid (683–684) ve I. Mervan bin el-□akem (684–685) daha çok dâhilî olaylarla meşgul olmak zorunda kaldılar. II. Göktürk Devleti'nin doğduğu sırada hilafete gelen Abdülmelik bin Mervan (685-705) ise neredeyse yıkılmaya yüz tutmuş olan Emevî iktidarını yeniden toparlamakla kalmadı. Bizans tarafından desteklenen Berberî isyanlarını bastırarak Kuzey Afrika'da hâkimiyetini güçlendirdi. Hatta Bizans'a kaptırılan bazı şehirlerin yeniden alınmasını sağladı. Seleflerinden farklı olarak millî bir siyaset takip ederek öncelikle ilk defa kendi adına para bastırdı. Mahallî dillerde divanları kaldırıp Arapça'yı resmî dil yaptı. Haricîleri ve Şiîleri baskı altına alarak etkinlik sahasını daralttı. Ünlü kumandan Haccac'ın geniş desteği sayesinde güçlü bir merkezî idare tesis eden Abdülmelik devletin yeniden kurulmasını sağladı. Bu sayede oğlu

I.Velid (705-715) büyük bir fetih harekâtı başlattı. Doğrusunu söylemek gerekirse onun talihi güçlü kumandanlara sahip olmasından kaynaklanıyordu İspanya fatihleri Târık b. Ziyâd ve Mûsâ b. Nusayr. Hind ve Sind bölgesinde faaliyet gösteren Muhammed b. Kāsım es-Sekafî ve Maveraünnehr bölgesinde Kuteybe b. Müslim'in gayretleri Emevî fetihlerini İslam'ın ilk yıllarındaki fetih coşkusuna döndürdü. Özellikle sonuncu kumandan Maveraünnehr'in kaderinin değişmesinde önemli bir rol oynadı.

Kuteybe b. Müslim, Maveraünnehr'e vali olarak atandığında henüz 40 yaşlarında bile değildi. Aslen Basralı olup Kays Aylân kabilesine mensuptu. Her ne kadar bu kabile Araplar arasında pek müşerref sayılmasa da o tanınan biriydi. Aslında onun kaderi Abdullah b. Carud'un Basra'da Haccac b. Yusuf'a isyanıyla değişmeye başlamıştı. Emevîlerin önemli komutanlarından ve etkin simalarından biri olan Haccac kendi kabilesindendi. İsyan sırasında ordusuyla ona katılıp yararlılıklar gösterdi. Ardından Haccac'ın yüreğini ağzına getiren İbnü'l-Eş'aş isyanında da etkin rol oynadı. Bu iyiliklere karşılık Haccac da onu Rey valiliğine gönderdi (702), bununla da kalmayıp üç yıl geçmeden Horasan valiliğine atanmasını sağladı (705). Kuteybe, Horasan'a geldiğinde Toharistan'ın merkezi Belh isyan hâlindeydi. Hemen o tarafa yöneldi. Ordusunun büyüklüğünden korkan yerel idareciler isyana son verip bağlılıklarını bildirdiler. Kuteybe ilerleyişine devam etti. Önce Çaganiyan ya da Saganiyan şehrini barış

yoluyla itaat altına aldı. Ardından Toharistan şehirlerinden Aherun ve Şuman'ı vergi vermeleri şartıyla kendisine bağladı. O, Merv'e dönerken kardeşi Salih ise Fergana ve Kaşan'ı ele geçirdi.

Kuteybe için önemli sorunlardan biri, Toharistan'ın Türk hükümdarı Nizek Tarhan'ın itaat altına alınmasıydı. Ona bir mektup gönderip kendisine bağlanmasını ve elindeki esirleri serbest bırakmasını istedi. Nizek, Kuteybe'nin başkent Badgis'e girmemesi şartıyla barışı kabul etti (706). Rivayete göre, bu olay sırasında Nizek Müslümanlığa geçti. Böylece Kuteybe'nin en önemli müttefiki durumuna geldi. Bundan sonra Kuteybe, Maveraünnehr'in en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Baykent'in (ya da Beykent) üzerine yürüdü. Beykent, Buhara yakınlarında bir şehirdi ve ahalisinin çoğunluğu Türklerden oluşuyordu. Arap ordularının üzerlerine geldiğini öğrenince Soğdlulardan yardım istediler. Onların gelmesi şehrin zaptını zorlaştırdı. Kuteybe, uzun bir kuşatmadan sonra şehri teslim aldıysa da oradan ayrılmasından hemen sonra Beykentliler onun bıraktığı kuvvetleri öldürdü. Bunun üzerine geri dönen Kuteybe, şehre girip askerlerin çoğunu öldürdü; işe yarar kimseleri esir edip kışı geçirmek üzere Merv'e döndü.

707 yılında Halife Velid, Ömer b. Abdülaziz'e bir mektup göndererek Hz. Muhammed'in eşlerine ait odaların mescide eklenmesini ve eni boyu 200 zir'a (=yaklaşık 130 m.) olacak şekilde çevresindeki yerlerin satın alınmasını emredip imkân ölçüsünde

kıbleyi de ön tarafa doğru çekmesini, kabul etmeyen olursa mülklerinin değerini biçtirip satın almasını bildirdi. Ömer b. Abdülaziz zaten akrabaları olan mal sahiplerine mektubu okuyunca onlar kabul ettiler. Mülklerinin bedeli ödenip mescidin inşasına başlandı. Rivayete göre Velid, Bizans İmparatoru'na haber göndererek Hz. Muhammed'in mescidini yeniden imar etmek amacıyla yıktırdığını bildirmiş, o da, yüz inşaat işçisi, kırk deve yükü mozaik ve yüz bin miskal altın göndermiş, Velid de bunları Ömer b. Abdülaziz'e yollamıştı. Bununla birlikte Müslümanların Bizans sınırlarındaki gazaları devam etmiştir.

Aynı yıl içinde, Muhammed b. Kasım'ın Sind hükümdarı Zaher b. Sasa'a'yı öldürüp memleketlerini ele geçirdiği haberleri geldiği sırada Kuteybe'nin de Maveraünnehr'deki faaliyetleri devam ediyordu. Kuteybe, kışı Merv'de geçirdikten sonra 707 baharında Buhara'yı ele geçirmek için yola çıktı. Bu defa yolda Türklerle şiddetli bir savaşa tutuştu. Durumunun ağırlaştığı sırada Nizek Tarhan'ın yetişmesiyle galip geldi. Ama yıpranmış bir orduyla yoluna devam etmeyip Merv'e geri döndü. Buhara'nın fethini ise ertelemek zorunda kaldı. Rivayete göre, Beykent'ten o kadar çok ganimet elde edilmişti ki bütün Horasan'da bile o kadar mal bulunmuyordu.

Buhara, Türkistan'ın en önemli şehirlerinden biriydi. Şehirde Türklerden başka pek çok kavim yaşıyordu. Ahalinin çeşitliliği dinî yapıya da yansımıştı. Mecusîlikten putperestliğe kadar pek çok inanç yaşanıyordu. Şehrin en önemli çarşılarından

biri sadece putların satıldığı bir yerdi. Ayrıca, Ateşgedelere ait tapınaklar da vardı. Haccac'ın şehrin fethi konusundaki sabırsızlığı sadece bunlardan kaynaklanmıyordu. Burası aynı zamanda stratejik açıdan da önemli bir merkez konumundaydı.

Kuteybe, Haccac'ın emriyle şehri yeniden kuşattı. Buharalılar Türklerden ve Soğdlulardan yardım istemişlerdi. Onların gelmesiyle Buhara kuşatması başarısızlığa uğradı. Hatta Türkler, şehri kuşatan Arap askerlerini öylesine geri püskürttü ki neredeyse Kuteybe'nin ordusunun tamamı kırılacaktı. Fakat, Kuteybe'nin gayreti ile askerler yeniden savaşa tutuştular. Bu arada Kuteybe diğer Arap kabilelerinden de destek aradı. Nihayet Türk başı getiren herkese 100 dirhem ödül vereceğini ilan etti. Bu teşvikler Arapları galeyana getirdi. Uzun uğraşlar sonucu Türkler geri çekildi.

Kuteybe 708/709'da Buhara'ya girebildi. Şehirdeki en önemli tapınağını camiye çevirdi. Cuma namazına gelecek olanlara para verileceğini ilan etti. Bu yolla şehir ahalisinden bazıları İslam'a girip camiye gelmeye başladılar. Bunlar Arapça bilmedikleri için ilk dönemlerde namaz esnasında Farsça, *"Secdeye varın! Rükûya varın!"* gibi uyarılar yapılıyordu. Buhara'nın ileri gelenleri ise İslam'a girmeye yanaşmayıp şehrin dışında bir mahalle oluşturdular.

Öte yandan Kuteybe'nin hâkimiyetini tanımış görünen Nizek Tarhan, Kuteybe'nin Buhara'da yaptıklarını görünce korkuya kapılıp ondan ayrıldı. Belh, Merverrûd, Talkan, Faryâb ve Cüzcan beylerinin de

desteği ile isyan etti. Kuteybe, Talkan üzerine yürüyünce şehrin hâkimi kaçtı. Kuteybe savunmasız kalan şehre girip katliam yaptı. Taberî'nin rivayetine göre Talkan yolunun kıyısında yer alan ceviz ağaçlarına dört fersah boyunca katledilen kişilerin bedenlerini asıp dehşet gösterisi bile yaptı. Taberî (ö. 923) olayın tanığı olmadığı hâlde bu tür bir rivayetten bahsetmesi Kuteybe'nin zaferlerini süslemek içindir. Değilse, yaklaşık yirmi kilometre boyunca ne kadar insanın katledilmiş olabileceği hafızaları zorlamaktadır. Talkan'ın kaçan hâkimine gelince, onun, Kuteybe'ye karşı savaşmadığı için affedildiği söylenir.

Bundan sonra Kuteybe, önce Faryab üzerine yürüdü; şehri kan dökmeden teslim aldı; ailesinden birini şehrin valisi yaptı. Cüzcan hâkimi ise Kuteybe'den korkup kaçınca, ahali kendiliğinden gelip teslim oldu. Burada da kan dökülmedi. Nizek ise Fergana vadisini aşıp Kürz'e ulaştı. Kıymetli eşyalarını ve mallarını Kâbul Şah'a gönderdi. Kürz, son derece sarp ve ulaşılması neredeyse imkânsız bir kaleydi. Kuteybe kardeşi Abdurrahman ile birlikte kaleyi iki ay boyunca kuşatma altında tuttuysa da bir netice elde edemedi. Kalede erzakı tükenen Nizek, Kuteybe'nin gönderdiği elçinin sözlerine kanarak kaleden çıkmaya ve aman ile teslim olmaya karar verdi. Toharistan yabgusu, Sül/Çöl Tarhan, Habs Tarhan ve yeğeni Şükran ile birlikte kaleden çıktı. Nizek bu hatasını hayatıyla ödedi. Kırk gün sonra beraberindekiler ve yedi yüz adamıyla birlikte katledildi

(710). On iki bin kişinin katledilmesini emrettiği de rivayet olunmaktadır. Bu olay sırasında Toharistan yabgusu Şam'a gönderilmiş ve ölünceye kadar da orada kalmıştır.

Rivayete göre, Kuteybe, Nizek'in eşini haremine katmak isteyince Hatun, "*Sana eş olacağımı nasıl düşünebiliyorsun, ülkemizi mahvettin, devletimize son verdin!*" diye çıkışmış, Kuteybe de onun cesaretine hayran kalıp serbest bırakmış. Takip eden aylar ve yıllar içinde Kuteybe; Şâş, Semerkant, Fergana şehirlerini ele geçirdi. Haccac'ın vefatına rağmen görevinde kalınca bu defa Kaşgar'a yöneldi. Amacı Kaşgar ile Fergana arasındaki ticaret yoluna hâkim olmak, böylece bölgenin önemli bir stratejik noktasını daha kontrol altına almaktı. Böylece Çin sınırına ulaşmış olacaktı. Ama yolda iken Halife Velid'in öldüğü ve kendisinin de Horasan valiliğinden alındığını duyunca geri döndü. Acele karar verip isyan ateşini yakınca 715'te kardeşleriyle birlikte öldürüldü. Bu gelişme Çin sınırına kadar dayanmış olan İslam fetihlerinin sonu oldu. Birkaç yıl sonra Horasan bölgesinde Abbasîlerin propagandasını yapan kişiler görülmeye başlandı. Artık Emevî iktidarının güneşi guruba doğru yaklaşmaya başlamıştı.

722'de Türgişlerin Horasan'daki kayıp yurtlarını geri alma çabaları, Türkler ile Araplar arasındaki mücadeleyi kızıştırdı. Horasan'ın yeni valisi Said b. Amr, Türgişlere destek veren Türklere karşı daha zalimce davranıyordu. 722'de gerçekleştirdiği Hocent katliamı Araplara karşı kini daha da arttırmış,

Türklerdeki direniş duygusunu kuvvetlendirmişti. Onun Taşkent'i ele geçirmek üzere sefere çıkışı Türgiş kağanı Sulu Kağan tarafından mağlubiyetle sonlandırıldı. Seyhun yakınlarındaki Yevmü'l-atş denilen yerde Türklerin kazandığı bu zafer, Maveraünnehr'deki Emevî hâkimiyetini temelden sarstı. Bölgesel isyanlar hızla yayılmaya başladı. Cüneyd b. Abdurrahman'ın 729'da bölgeye vali olarak tayin edilmesi kısmen sükûnet sağlayabildi. Ama çok geçmeden Türgişler, Sulu Kağan'ın öncülüğünde Semerkant önlerinde beliriverdiler. Yaklaşık bir yıl süren kuşatmada şehir ele geçirilemedi ama Cüneyd ile Sulu Kağan arasında cereyan eden büyük savaşta on binden fazla Arap askeri öldürüldü. Hatta Cüneyd tüm Horasan'dan yardım isteyip kırk binden fazla asker yetişmeseydi, üç yıl daha sürecek olan valilik hayatının geri kalanını göremeyecek, daha da önemlisi, artık son nefesini vermeye hazırlanan Emevî idaresi bir süre daha yaşama imkânı bulamayacaktı. Ama talih bir kez daha Emevîlerden yana güldü. Sulu Kağan, bu yeni kuvvetler karşısında daha fazla savaşmayarak Buhara'ya doğru geri çekildi. Sulu, Arapları o kadar yıldırmıştı ki, onu "Ebu Müzahim" diye adlandırır oldular; yani zahmet veren. Tam o günlerde Göktürk ülkesinden acı bir haber geldi. Kültigin vefat etmişti ve Göktürk kağanı ondan yasçı göndermesini istiyordu.

Göktürk kağanı Bilge ve kardeşi Kültigin, Türk boylarını sabırla bir araya toplamışlar, sayısı neredeyse dört yüz bini bulan bir ordu meydana getirmişlerdi. Ülkenin refaha ulaşması "içte aşsız, dışta donsuz" milleti, dizliye diz çöktürüp başlıya baş eğdirdiği günlere kavuşturmuştu. Bu göz kamaştırıcı güç, etrafta dolaşan Budist rahiplerin de iştahını arttırmıştı. Onlar, Göktürklerin kapısını çalmışlar hatta Bilge Kağan'ı neredeyse ikna bile etmişlerdi. Ancak onun veziri Tonyukuk, ağırkanlı ve hükmetme duygusu zaafa uğramış bir Budist olmayı, şehirler kurup yerleşmeyi Türklerin tabiatına aykırı görerek karşı çıkmıştı; bu sayede Budizm kök ataları teğet geçmişti (724).

Ne var ki, Bilge'nin çok sevdiği kardeşi Kültigin'in vefatı kara günlerin habercisi oldu. Onun kitabelerde geçen "*Kardeşim Kültigin vefat etti. Derin düşüncelere daldım. Görür gözüm görmez, bilir aklım bilmez oldu. Zamanı Tanrı yaşar, insanoğlu hep ölümlü yaratılmış. Düşüncelere daldım. Gözden yaş gelse engel olarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek düşüncelere daldım. İki şad ve kardeşlerimin, oğullarımın, beylerimin ve milletimin gözü kaşı kötü olacak diye düşünceye daldım.*" şeklindeki ifadeleri yüksek bir ileri görüşlülüğün ifadesiydi aslında. Çünkü iki kardeşin tarihte eşine ender rastlanır biçimde dayanışma içinde yönettikleri büyük imparatorluğun üzerinde kara bulutlar dolaşmaya başlamıştı bile.

Bilge'nin tahmin ettiği gibi oldu. Ülke kısa zamanda istikrarsızlıkla karşı karşıya kaldı. 734 yılında bu büyük Türk hakanı talihsiz bir suikaste uğradı. Birkaç defa Çin'e elçilik göreviyle gitmiş olan Buyruk Çor, şimdi bilinmeyen bir sebeple onu zehirledi. Yaklaşık altı ay sonra yapılan görkemli cenaze törenine yasçı ve ağlayıcı olarak pek çok kabile toplandı. Saçların yolunması, yüzlerin bıçakla çizilerek kanatılması, elbiselerin kesilmesi, iyi cins atların kurban edilmesi gibi ritüeller yapıldı. Göktürk ülkesini saran derin yas, karabulutlara dönüşüp birkaç yıl içinde ülkenin harap olmasına yol açtı. Peş peşe gelen felaketleri Türk boylarının isyanı takip etti. Nihayet 742'de Göktürk hanedanı yerini Uygur hâkimiyetine bıraktı. Göktürkler tarihin derinliklerine gömülürken, hanedan ailesinden sağ kalanların etrafında toplanan küçük gruplara dair haberler, birkaç yüz yıl boyunca, Çin sınırlarında meydana gelen istikrarsızlıklar arasında anılmaya devam etti. Ama hiçbir zaman yerlerini bıraktıkları Uygur, Oğuz, hatta Türgişler kadar bile olamadı.

Bilge Kağan'ın ölümü üzerine Türgiş kağanı Sulu'nun, cenaze töreni için yine yasçı ve ağlayıcı gönderdiği kesindir. Çünkü Bilge'nin kızıyla evliydi ve kendi kızlarından birini de onun oğluyla evlendirmişti. Ama kabul etmek gerekir ki Sulu'nun asıl derdi Maveraünnehr olaylarıydı. Emevî halifesi Hişâm b. Abdülmelik, önceki valilerin mal toplama ve servet sağlama çabalarından haberdar olduğundan Maveraünnehr sorununu başka bir yolla çözmeyi denedi.

Sulu Kağan'a elçi göndererek onu İslam'a davet etti. Sulu Kağan bu teklifi, halkını zora sokacağı gerekçesiyle reddetti. El-Câhiz'in *Hilafet Ordusu'nun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* adlı eserinde bu görüşme şöyle anlatılır:

Horasan Valisi Cüneyd ile Türk Hükümdarı Hakan karşılaştılar. Hakan'ın ordusu o kadar kuvvetliydi ki, Cüneyd korktu. Hakan durumu görünce Cüneyd'e haber gönderip: "Korkma, ben sana bir fenalık yapmak istemem. Kuvvetlerinin eksik tarafını önceden gördüm. Eğer sana galip gelmek ve kötülük yapmak isteseydim, fırsat vermeden kuvvetlerini tozla duman ederdim. Senin akıllı ve dinini bilen bir kimse olduğunu duydum. Dininizi tanıyabilmek için bazı şeyler sormak istiyorum. Sakın benden kuşkulanma endişeye düşme. Benim gibi bir adama gadr etmek yakışmaz." dedi. Bunun üzerine Cüneyd geldi. Hakan ile görüştüler.

***Cüneyd**: İstediğini sor? Beğendiğim bir cevap bulursam veririm. Aksi hâlde bunu benden daha iyi anlayana havale ederim.*

***Hakan**: Zina eden bir kimse hakkında hükmünüz nedir?*

***Cüneyd**: Evli olmayana yüz sopa atarız. Ayrıca onu kalabalığın içinde teşhir ederiz. Evli olanı öldürünceye kadar taşlarız.*

***Hakan**: İyi güzel. Namuslu olan bir insana zina iftirası atana ne yaparsınız?*

***Cüneyd**: Seksen sopa atarız, bir daha şahitliğini kabul etmeyiz.*

***Hakan**: İyi güzel. Hırsız hakkındaki hükmünüz nedir?*

***Cüneyd**: Eve zorla girip hırsızlık yapanın elini keseriz. Yol kesip adam öldüreni, yakalayıp çarmıha gereriz.*

***Hakan**: İyi ve güzel. Gaspeden ve başkalarının malını yağmalayan kimseye hükmünüz nedir?*

***Cüneyd**: Hırsızlık dışında kol kesmeyiz.*

***Hakan**: İyi ve güzel. İnsan öldüren, kulak ve burun kesen kimse hakkında hükmünüz nedir?*

***Cüneyd**: Bu hususta hükmümüz cana can, göze göz, buruna burun... yani kısastır.*

***Hakan**: İyi ve güzel. Yalancı, dedikoducu, saygısız kimse için hükmünüz nedir?*

***Cüneyd**: Biz bu gibi kimselere, sürgün, ahaliden uzaklaştırma ve aşağılama gibi cezalar veririz. Şahitliklerini kabul etmeyiz.*

***Hakan**: Sadece bu mu?*

***Cüneyd**: Dinimize göre verilecek cevabımız budur.*

***Hakan**: Bana göre dedikoducu kimseler, insanların arasını tutuşturan kimsedir. Böyle bir insanı hiç kimseyi görmeyeceği bir yere hapsederim. Alenen yellenenin kıçını dağlarım. Yalancıya gelince, sizin hırsızın elini kesmeniz*

gibi ben de onun dilini keserim. İnsanları güldürüp, hafifmeşrepliğe alıştıranları memleketimden sürerim.

***Cüneyd**: Siz hükümlerinizi aklın uygun görüp görmemesine göre veriyorsunuz. Biz ise peygamberlere tabi olan, aklımıza göre idareye kendimizi salahiyetli görmeyen bir milletiz. Allah bize faydalı olan şeylerin iç yüzünü, hadislerin sırrını ve mahiyetlerini, faydalarını ve sonuçlarını bilir; insanlar bunu bilmezler. Her şeyin dış yüzüne göre hüküm verirler. Nice tedbirsiz kişiler kurtuluşa erdiği hâlde, nice tedbirli kişiler felakete uğramışlardır."*

***Hakan**: Bundan daha değerli söz söylememiştin. Bu sözler kalbime işledi.*

Görüleceği üzere görüşme bütünüyle Türklerin İslam'a ısınmaya başladığı tezi üzerine kurgulanmıştır. Müslüman kumandan Cüneyd'in "kalbe işleyen sözleri" o tarihlerde Müslümanlar arasındaki erdem, ahlak, adalet, hakkaniyet gibi tartışmaların da cevabı niteliğindedir. Çünkü Emevî saltanatının gerek Araplar gerekse hâkimiyet altındaki uluslar arasında ciddi rahatsızlıklar meydana getirdiği herkes tarafından biliniyordu. Câhiz bu diyalog yoluyla aynı zamanda Emevî döneminin de kısa bir eleştirisini yapmaktaydı. Bununla birlikte Hişam b. Abdülmelik zamanında Türk hakanına elçi gönderildiğine dair başka bir rivayet daha bulunmaktadır.

Türkistan hükümdarı diye tarif edildiğine göre bu kişi Sulu Kağan olmalıdır.

Halife Hişam'ın elçisi Sulu Kağan'ın huzuruna vardığında o bir eyer tamiri ile uğraşıyordu. Tercümana "Bu kim?" diye sordu. Tercüman; "Arap hükümdarının elçisi." cevabını verince alaycı bir ifade ile "Ha, şu benim hizmetkârım olan mı?" dedi. Sonra elçiye dönüp gelişinin sebebini sordu. Elçi nazik bir ifade ile efendisinin onu İslamiyet'e davet ettiğini söyledi. Bunun üzerine hakan; *"İslam nedir?"* diye sordu. Elçi, ona İslam'ın şartlarını, helal ve haramlarını, farzlarını, mübahlarını ve ibadet şekillerini anlattı. Hakan, birkaç gün sonra elinde sancak bulunan on adamıyla birlikte elçiyi yanına alıp etrafı ormanla çevrili yüksek bir tepenin üzerine geldi. Hakan adamlarından birine sancağını çıkarıp sallamasını söyledi. Adam onun dediğini yapınca tepenin altında on bin adam toplandı. Diğer adamlar da sırayla sancaklarını salladılar. Her birinin çağrısına on biner adam geldi, böylece tepenin altında yüz bin adam toplanmış oldu. Bunun üzerine hakan, elçiye; *"Bunların arasında tabip, ayakkabıcı, terzi yok. Bunlar Müslüman olurlarsa ve Müslümanlığın şartlarını yerine getirirlerse nereden yiyip içecekler?"* dedi. Bu rivayet de bir yönü ile Türklerin Müslümanlaşmasının gecikmesinin ya da açıkça başarısızlığının makul bir nedene dayandırılarak anlatılmasından başka bir şey değildir.

Ne var ki, asıl sorun bunlar değildi. Neredeyse iki yüz yıldır süren uzun savaşlara rağmen Türkler arasında İslamiyet'in yayılması neredeyse hiç noktasında duruyordu. Uzun süren savaşlar, akınlar, yıldırma politikaları ve nihayet geçici hâkimiyetler hiçbir işe yaramamış, iki taraf arasındaki rekabeti körüklemekten öteye geçememişti. Üstelik Emevîler gerek cizye vergisinde kayıp yaşamamak gerekse Arap olmayanlara köle muamelesi yapmak gibi hevesler yüzünden İslamiyet'in yayılması için çok da gayretli davranmıyorlardı. Valilerin mal ve servet toplama çabaları, devlet hazinesinin Müslüman adaylarından çok para ve değerli madenlere duyduğu ihtiyaç ve nihayet disiplinsiz grupların sınır boylarını yağma sahası olarak görüp kısa zamanda servet edinmeye gayret göstermeleri Müslüman olmayanların tepkisini kazanmak için yeterliydi.

Çok açıkça söylemek gerekirse, zaten dinamik bir hayat yaşayan ve kılıç, ok, yay, mızrak gibi savaş aletlerini kardeşi gibi yanında taşıyan Türkler için savaşlar, yenilgiler ve kılıç zoru hiçbir işe yaramamıştır.

İslam tarihçilerinin Talkan, Cüzcan, Fergana, Buhara gibi şehirlerin ele geçirilmesi esnasında katliamlar yapıldığından bahsetmeleri Müslüman ordularının gücünü göstermek, zaferlerinin parlaklığına işaret etmek amacından öteye gitmemektedir. Dahası kayıtlarda, ele girilen yerlerdeki insanların kılıç ile Kur'an arasında bir tercihte bırakıldığına dair bilgi bulunmamaktadır. Buhara örneğinde görüldüğü

gibi bölgenin en önemli fatihi olan Kuteybe b. Müslim bile halkı İslam'a davet etmek, namaza alıştırmak ve Cuma namazlarına ilgiyi artırmak için, çok iyi kullandığı kılıcı yerine daha yumuşak yöntemler denemiştir. Hatta şehirde, evlerini Araplar ile paylaşmak istemeyen Buhara eşrafının şehrin dışında yeni bir yerleşme yeri meydana getirmesine bile bir şey yapmamıştır. Halife Ömer b. Abdülaziz'in (717-720) Müslüman olmayanlardan alınan haraç vergisini kaldırmak, yeni Müslümanların sünnet olmalarını mecbur tutmamak, valileri dinî ve sosyal tesisler yaptırmaya teşvik etmek gibi gayretleri de geçici iyileştirme gayretleri olarak kaldı. 727'de Horasan'a vali tayin edilen Eşres b. Sülemi ise Maveraünnehr'i Müslümanlaştırmak niyetiyle Semerkant'a fakihler gönderip İslamiyet'i kabul edenlerden vergi alınmayacağını söyledi. İslamiyet'in bölgede yayılma emareleri göstermeye başlaması üzerine bu defa hazine memurlarının tepkisiyle karşılaştı. Çünkü Müslümanların kuvvetinin haraçtan geldiğine dair yaygın bir ekonomi anlayışı bulunuyordu. O da sünnet olan, farzları yerine getiren ve Kur'an'dan en az bir sure okuyanların vergiden muaf olmasını önerdi. Bu defa bölgedeki yeni Müslümanların samimi oldukları ve ibadet edebilmek için mescitler inşa ettikleri bilgisi geldi. Hiç olmazsa eski vergilere dönülmesi kararlaştırılınca Maveraünnehr'de büyük bir isyan çıktı. Bu yüzden Araplar, o zamana kadar elde tuttukları bölgelerin neredeyse tamamını kaybetme durumuyla karşı karşıya kaldılar.

O tarihlerde Müslümanların Türklerle çatışma hâlinde oldukları bir başka bölge ise Kafkaslardı. Halife Velid'in ünlü kumandanlarından Mesleme 710 yılında Demirkapı'ya (Derbend) kadar ilerlemişti. Takip eden yıllarda da en az iki sefer daha yapıldı. Ne var ki, bu savaşlar bir netice vermediği gibi çok sayıda Müslüman da Hazarlara esir düştü. 737'de Hazarlarla yapılan savaşı İslam ordularının kazanması üzerine Hazarlar ülkelerinde İslamiyet'i anlatmak üzere iki fakih görevlendirilmesini kabul ettiler. Aslında Hazar hükümdar ailesi ve üst yönetimde bulunanlar Museviliği benimsemişlerdi. Ülkenin Hristiyan misyonerlerin geçiş noktasında olması sebebiyle nispeten Hristiyanlık da yayılmıştı. Ahalinin çoğunluğu ise eski Türk inançlarını muhafaza ediyordu. Şimdi Müslümanlık için de yeni bir yol açılmış sayılabilirdi. Ne var ki, bu çok uzun bir süreçti ve İslamiyet'in yayılması için henüz erkendi.

Burada bilinmesi gereken en önemli husus, Müslümanlar ile Türkler arasındaki temasların Kafkaslar ve Maveraünnehr bölgeleriyle sınırlı kalmış olmasıdır. Bu saydığım yerlerde de ya Fergana, Buhara, Belh gibi şehirlere hâkim durumda olan beyler yahut Türgişler, Karluklar, Hazarlar gibi boy veya devletler bulunuyordu. Bu Türk duvarının arkasında uzanan geniş bozkırlarda diğer Türk boyları bulunuyordu ve henüz İslamiyet ile tanışmamışlardı. Sınır boylarındakiler ise İslam orduları karşısında büsbütün de mağlup ve ezilmiş durumda değillerdi. Emevî valilerine karşı zaman zaman belirgin üstünlükleri

de söz konusuydu. Örneğin Hazarlar, Kıpçaklardan da aldıkları destekle 723'te Emevî ordularını ağır bir yenilgiye uğratmışlardı. Bundan birkaç yıl sonra da, 727'de, Türgişler belirgin bir galibiyet almışlardı. Çok açık bir şekilde bellidir ki, kılıç üstünlüğü tam olarak Müslüman Arapları işaret etmemekteydi. Orduları Kuzey Suriye, Kuzey Afrika, Kafkaslar ve Maveraünnehr'e yayılmış olan Emevîlerin, bir yandan sürekli ortaya çıkan iç isyanlarla meşgul iken diğer yandan her cephede mutlak üstünlük sağlaması da mümkün değildi. Maveraünnehr sınırları bu yüzden çok sık el değiştiriyordu ve onların Türklere karşı hiçbir zaman açık bir üstünlüğü olmamıştı. Zaten Türk ülkesinin coğrafi derinliği ve genişliği de böyle bir üstünlüğün kurulmasına elverişli değildi. Dahası Türgiş kağanı Sulu'nun üstün başarılarıyla Araplar, Ceyhun Nehri'ni geçemez hâle gelmişlerdi. Onun 736 yılında Horasan'ın yeni valisi Esed'e karşı ağır bir yenilgi alması bile sonucu değiştirmedi.

Esed, Horasan'a vali olduktan sonra (735-738), Huttal üzerine yürümüş, Huttal emiri İbn-i Saycî, Türgişlerden yardım istemişti. Bunun üzerine Esed geri dönüp Seyhun'u geçtiği sıralarda Türgiş Kağanı Sulu da Seyhun'un öbür yakasına ulaşmıştı. Beklenmedik bir şekilde ırmağın karşı kıyısına geçerek Esed'in ordugâhına baskın yapıp tüm ağırlıklarını ele geçirdi. Durumun kendisi için zorlaştığını gören Esed, kaçıp Belh'e sığındı. Sulu da Toharistan'a geçti. Bir müddet burada kaldıktan sonra

etrafındaki Türk beyleriyle birlikte kışın ortasında Cüzcan'a doğru yürüdü. Ne var ki, ordusunu küçük müfrezelere ayırıp akına gönderdiğinden gücü son derece zayıflamıştı. Fırsatı değerlendiren Esed, ona ani bir baskın düzenledi. Sulu yenilip çekildi; önce Toharsitan'da, dostu Karluk yabgusunun yanında kaldı, sonra kendi halkının içine döndü.

Türgişler Sarı ve Kara olmak üzere iki ana boydan oluşuyordu. Sulu, Kara Türgişlere mensuptu. Sadece Türklerin (Türgişlerin) değil, komşu bütün kavimlerin gözünde bir kahraman olan Sulu'nun mağlup bir hükümdar olarak dönmesi, Türgişler arasında içten içe kaynamakta olan oymak taassubunu hortlattı. Boylar arasındaki bağlar gevşedi. Esed'e karşı aldığı yenilginin üzüntüsü içinde olan Sulu'nun felç geçirip sol kolunu kullanamaz hâle gelmesi, otoritesinde ciddi sarsılmalara yol açtı. Sarı Türgişlerin beyi Baga Tarkan, fırsatı değerlendirip ani bir baskınla Sulu'yu öldürdü ama kendisi de tahta oturamadı. Bu ölüm Maveraünnehr'deki tüm dengeleri bozdu. Haddizatında Türgişler, Araplar ile Çinliler arasında bir denge meydana getirmişler; böylece Arapların doğuya, Çinlilerin batıya akmasına imkân vermemişlerdi. Şimdi bir yandan bu dengeler alt üst olurken diğer yandan Türgişler için de boy ve oymaklar arasındaki kavgaların yolu açılmıştı. Türgişler çok geçmeden tarihî etkinliklerini kaybederlerken bölgede yeni bir güç yükselmeye başladı: Karluklar.

Göktürk Kağanlığı'nı meydana getiren en önemli boylardan biri olan Karlukların siyasi hayatları

çalkantılarla doluydu. 627 yılında merkezî idareye isyan etmişler, 656'da Çin saldırısı sırasında ise Göktürklerin yanında yer almışlardı. İsyanlar ve itaatler arasında sürüklenen Karluklar, zaman zaman Çin'e tabi olmuşlardı. Bilge Kağan zamanında (716-734) yeniden Göktürk hâkimiyetine girdilerse de onun ölümünden sonra meydana gelen olaylarda muhalefet saflarında yer aldılar, Basmıl ve Uygurlarla birlikte devletin yıkılmasında önemli rol oynadılar. Uygurlar, 744'te, Kutluğ Bilge Kül Kağan'ın idaresinde Göktürklerin yerini alınca Karlukların beyi, "Doğu Yabgusu" unvanıyla Uygur hâkimiyetini tanıdı. Ne var ki, buradaki iş birliği pek de huzur getirmedi. Altaylardaki Karluklar bir süre sonra bu defa Uygur hâkimiyetine karşı ayaklandılar. 746-747 yılındaki bu isyan bastırıldı. Uygurlar, Türgişlerin bulunduğu sahaya çekildiler. 751'de Basmılların da desteğini alarak yeni bir girişimde bulundularsa da yine başarılı olmadılar. Bu yüzden Çin'deki Tang hanedanı ile yakın ilişkiler kurmayı ve Uygurlara karşı destek almayı ummuşlardı.

Karluk gruplarından biri de Türgişlerle iç içe yaşıyordu. Sulu Kağan'ın öldürülmesinden sonra Türgişlerin içine düştüğü bunalım, Karlukların bölgedeki nüfuzunu daha da arttırmıştı.

Sulu'nun öldürüldüğü haberi Emevîler tarafından duyulduğunda kulaklarına inanmadılar. Halife Hişam b. Abdülmelik, Horasan valisi Esed'in gönderdiği elçilerin anlattıklarına inanmadı. Kısa sürede iki müjdeci daha gelince üzerinden büyük bir yük kalktığını düşünüp şükür secdesine kapandı.

Çünkü haberciler, sadece Sulu'nun öldüğü haberini değil, Türklerin birbirine düştüğü ve Soğdluların desteksiz kaldığı bilgisini de ulaştırmışlardı. Aslında Emevîlerin, Maveraünnehr'de veya Türk ülkelerinin derinliklerine doğru harekât yapma kabiliyetleri yoktu. Sulu'nun ölümünden kısa bir zaman sonra, 737'de, Esed karnında çıkan bir hastalıktan dolayı vefat etti. Yerine kimin tayin edileceği konusunda Halife Hişam, artık fetihler yapacak valiler yerine "sınırları korumaya muktedir" bir vali arayışına girdi. Nihayet Nasr b. Seyyar tayin edildi.

Emevîler ülkenin diğer taraflarında da rahat sayılmazlardı. Özellikle Hz. Ali'nin soyuna karşı takındıkları katı tutum yüzünden Haşimî-Emevî çekişmesi doruk noktaya ulaşmıştı. 740'ta, Hz. Ali'nin torunu İmam Zeyd, (Hz. Hüseyin'in Kerbela faciasında sağ kurtulan oğlu Ali Zeynelabidin'in oğlu) ayaklandı. Zeyd; güçlü hitabeti, kültürü, dinî bilgisindeki eşsizliği ile tanınıyordu. Etkili konuşmaları ahali üzerinde derin tesirler uyandırıyordu. Belki de bu yüzden etrafındaki kışkırtıcıların çokluğuna kanıp isyan yolunu seçti. Ona, dedesi Hz. Ali'ye biat edenlerin çokluğuna rağmen savaş sırasında yalnız bırakıldığı, kendisinin de aynı şekilde yalnız kalabileceği hatırlatıldığında bile yolundan dönmedi. Biat edenlerin sayısı kırk bin kişiyi buldu. Hatta ona mali destek verenler arasında meşhur fakih ve din âlimi Ebu Hanife bile bulunuyordu. Ama bunların hiçbir faydası olmadı. Nihayet, isyanı bastırılıp Kûfe'de öldürüldü. Taraftarları onun cesedini hemen

defnettilerse de Emevîler mezarı bulup, cesedi çıkardılar. Başını kesip önce Şam'da, daha sonra Medine'de –Hz. Muhammed'in kabrinin yanında- sergilediler. Daha sonra teşhir edilmek üzere Mısır'a gönderildiyse de taraftarları kaçırıp gizlice defnettiler. Öte yandan Horasan'a kaçan oğlu Yahya da üç yıl sonra yakalanarak öldürüldü. Bu dehşet gösterileri Emevî iktidarının sonunu getirdi. 7 yıl sonra Horasan'da Ebu Müslim Horasanî'nin önderliğinde büyük bir ayaklanma patlak verdi. Birkaç yıl sonra ise Abbasî hanedanı Emevî iktidarını ortadan kaldırdı (750). Son Emevî, Abdurrahman, Endülüs'e kaçıp Emevî iktidarını hiç olmazsa burada devam ettirme imkânı buldu. İslam dünyası artık iki halife ile temsil olunsa da bu durum dış tehditler için yeterli bir imkân sayılmazdı. Çünkü bu sıralarda Kuzey Avrupa toprakları pagan Vikinglerin istila ve yağmalarıyla sarsılırken Doğu Avrupa, Elbe'den Güney Balkanlara kadar henüz putperest olan Slavların hâkimiyetindeydi. Dahası İslam dünyasındaki bu yarılma ve hilafet merkezinin Şam'dan Bağdat'a taşınmasıyla en büyük askerî garnizon da Bizans sınırından uzaklaşmış oldu. Bu gelişme Bizans açısından yeni bir toparlanma vesilesi sayılabilirdi. Öte yandan Asya'nın derinliklerinde Göktürk hâkimiyeti Basmıl, Karluk ve Uygurların isyanlarıyla derin bir sarsıntı geçirmekteydi (742). Göktürkler öylesine güçlü bir baskıyla karşı karşıya kaldılar ki, üç yıl içinde tarihten çekildiler. Onlardan kalan boşluğu kısa bir süre Basmıllar doldurdular. 744'te ise Uygurlar Göktürk tahtına oturdular. Ne

var ki, ülkeye hâkimiyet kurmaları tahta geçmeleri kadar kolay olmadı. İlk Uygur kağanları on beş yıl boyunca Türk boyları üzerinde siyasal hâkimiyet kurmakla uğraştılar. Basmıllar, Karluklar, Çikler, Sekiz Oğuzlar, Dokuz Tatarlar, Türgişler, Kırgızlar, Çikler üzerinde hâkimiyet tesis edildikçe devletin sınırları Mançurya'dan Seyhun Irmağı'na, Yenisey boylarından Çin sınırlarına kadar genişledi.

Emevî iktidarının çöküş yıllarında Tang hanedanının idaresindeki Çin, hâkimiyetini yavaş yavaş Batı'ya kaydırmaya başlamış ve İslam ordularıyla karşı karşıya gelmişti. İslam ordularına karşı başarısız olan Fergana ihşidi, 712 yılında Araplara karşı Çin'den yardım istemiş ve Çin hâkimiyetine girme sözü vermişti. Benzer bir teklif de 726'da Buhara emiri tarafından yapılmıştı. Aynı şekilde Semerkant ve Toharistan'dan da Çin'e elçiler gidip yardım çağrılarında bulunmuşlardı. Çin, bütün bu çağrıları cevapsız bırakmıştı. Muhtemelen bu tarihlerde Tibet meselesi ile uğraşıyorlardı. Türgiş kağanı Sulu Kağan'ın 738'de vefatı ve Türgişlerin karışıklığa sürüklenmesi üzerine Çin harekete geçti. İli Vadisi ve Issık Göl'e doğru genişlemeye başladı. 747'de büyük bir ordu ile batıya doğru yürüyüşe geçtiler ve Abbasî orduları ile karşı karşıya geldiler.

İşte tam da bu noktada, Araplar ile Çinliler arasında Talas Irmağı yakınlarında yapılan savaşta beklenmedik bir şey oldu. Savaş meydanında beliren Karluklar, kalabalık Çin ordusuna karşı İslam

ordularının yanında yer aldılar. Çin ordusu yenilip geri çekildi.

Talas Savaşı sadece Arapların işine yaramadı. Yenilginin yarattığı krizlerden kurtulamayan Çin'deki Tang hanedanının Türkistan'dan çekilmeye başlaması Uygurların işini kolaylaştırdı. Hatta onlar, Çin'i baskı altına almayı da başardılar. 762 yılında Çin'e akın düzenleyen Bögü Kağan'ın geri dönüş yolunda yanında dört Mani rahibini getirmesi Uygur tarihi ve kültürü açısından dönüm noktası oldu. Maniheist rahipler kısa zaman içinde Bögü Kağan'ı tesir altına aldılar ve Mani inancının resmî bir din hâline dönüşmesini sağladılar. Böylece bu din ilk ve son defa bir topluluğun resmi inancı olarak yükseldi.

Maniheizm, Uygurlara temasından yaklaşık beş yüz yıl önce, Sasanî hâkimiyetindeki Güney Mezopotamya'da ortaya çıkmıştı. Bu inancın kurucusu olan Mani, Hristiyan bir ailede dünyaya geldiğinden inanç prensipleri arasında Hristiyanlığın (yer yer Yahudiliğin) tesirleri görülür. O, güya Tavın adlı bir melekten aldığı dinî öğretilerini yaymaya başladığında henüz yirmi dört yaşındaydı. Mani'nin öğretilerinin Sasanî hükümdarı I. Şapur ve Behram zamanında İran'da yayılma imkânı bulması Zerdüşt rahiplerin tepkisine yol açtığından 276 yılında öldürüldü. Ancak onun anlatıları taraftarları tarafından Asya, Anadolu, Mısır hatta Balkanlara taşınıp yüz yıl içinde Hristiyanlığın en büyük rakibi durumuna geldi. Mani kutsal öğretilerini bizzat kendisi yazıya geçirmiş, bu suretle dinin kaynaklarını

belirlemişti. İlk metinlerin dili Süryanca ve Pehlevice'ydi. Onun *Hayat İncili, Hayat Hazinesi, Şapuragan, Pragmateia, Sırlar Kitabı, Devler Kitabı* gibi kitapları Manihezim'in yayıldığı sahalara paralel olarak Latince, Uygurca, Çince, Farsça ve Kıptîceye tercüme edilmişti.

Maniheistlere göre insanlığı kötülüklerden kurtarmak için yeryüzüne zaman zaman ışık elçileri gelir. Mani de bunlardan biri ve sonuncusudur. Buda, Zerdüşt veya İsa Mani'den önce gelen elçilerdir. Mani'den sonra ışık elçisi gelmeyecektir. Kıyamete yakın zamanda dünya kötülüklerle dolacak, yalancı peygamberler çoğalacak ve Mithra (Deccal) ortaya çıkıp insanları saptırmaya çalışacak, dünyaya sadece günah ve kavga hâkim olacaktır. Kıyamete yakın zamanda ise İsa yeniden yeryüzüne gelecek, kötülüklere bulaşanları yargılayacaktır. Kötülerin büyük bir çukurdan ibaret olan cehenneme gitmesinden sonra iyilik galip gelecektir.

Maniheizm'de ışık ve karanlık temsilinden iyilik ve kötülük karşıtlığı üzerine kurulu bir inanç sistemi bulunuyordu. Işık âleminin temsilcileri; rüzgâr, hava, su, ateş ve ışık idi. Hayat ve düzen ışık âleminin varlık sahasıydı. Bu âlemin hâkimi Işık Tanrısı'ydı. Buna karşın karanlık âleminin başında ise Karanlık Tanrısı yer alıyordu. Kötü varlık, duman, ateş, rüzgâr ve acı sudan oluşan beş karanlık âlemi vardı. Her âlem yine insanüstü bir güç tarafından temsil olunuyordu.

Maniheizm'e göre insan, kötülük güçleri tarafından yaratılmış; ışık âleminden olan ruh, kötülüğü temsil eden bedenin içine hapsolmuştur. Bundan sonra ruh ile bedenin mücadelesi, ışık ile karanlığın mücadelesi şeklinde kendisini gösterir.

Maniheizm'e göre ruhun kurtulması için çeşitli fiillerden uzak durması gerekiyordu. Bunlar "beş emir" ve "üç mühür" şeklinde formüle edilmişti. Oruç tutmak, dua etmek, sadaka vermek, yalan söylememek, hiçbir canlıyı öldürmemek, et yememek, temizlik yapmak, sağlığı korumak, fakirliği önemsemek ve alçak gönüllü olmak beş emirin ilkeleri arasındaydı. Üç mühür ilkesi "eline, beline, diline sahip olmak" şeklinde tanımlanmıştı. Bu formülde bedene hapsolmuş olan ışık unsuruna zarar vermemek için kötü söz söylememek, Tanrı'dan uzaklaşacak düşüncelere kapılmamak, hayvan ve bitkilere zarar vermemek, kötülük temsili olan bedenin çoğalmasına izin vermemek için evlenmemek ve cinsel yaşamdan uzak durmak yer alıyordu. Ayrıca puta tapmak, sihir yapmak, hırsızlık ve zina gibi filleri işlemek de yasaklanmıştı.

Maniheizm, Uygurlar çağında zirve yaşadı. Uygurlar yerleşik hayata geçip, yeni dinin emir ve yasaklarına azami ölçüde uymaya gayret gösterdiler. Ne var ki, yeni yaşam tarzı onların siyasi ve askerî güçlerinin erimesine yol açtı. 820'den sonra zayıflamaya başladılar. Kırgız isyanları ile baş edemeyip çöktüler. 840'ta Kırgızlar tarafından ağır bir mağlubiyete uğratıldıktan sonra dağılan Uygurların bir

bölümü batıya hareketlenip Karlukların arasına karıştılar. Bir grup ise Kansu bölgesine geçip Kansu Uygur Devleti'ni meydana getirdiler. Kalabalık bir topluluk ise Türkistan'a çekilip Kuça, Karaşar, Turfan şehirlerine ve etrafına yerleştiler. Bunlar daha çok Dokuz Oğuzlar diye anıldı.

Türk coğrafyasında Uygurların dramatik bir şekilde dağılmaları, Türkistan'da yeni bir gücün doğmasına yol açtı. Türkistan coğrafyasının yeni hâkimleri Karahanlılardı.

Öte yandan, Abbasîlerin yönetim ve hilafet merkezini Bağdat'a taşımaları, yeni halifelerin -Emevîlerin aksine- başta İranlılar olmak üzere yerel unsurlardan daha fazla faydalanmalarının yolunu açtı. Bu yolla İslam kültürü ve medeniyeti yeni bir evreye girdi. Bağdat'ta bir yandan güçlü bir medeniyet yükselirken, diğer yandan Müslümanların düşünce dünyası da dinin yorumlanmasından kaynaklanan yeni tartışmaların içinde yüzüyordu. İslam dünyasının idaresi Abbasî hilafetine geçmekle birlikte, aslında Endülüs'ten Maveraünnehr'e, Kafkaslardan Yemen'e kadar tekdüze bir İslam anlayışından da söz etmek mümkün değildi. Dört Halife Dönemi'nde başlayan zihnî mülahazalar, siyasi çekişmelerle beslenip, bazen siyasetin ekseninde, bazen de muhalif bir güç olarak sürekli gelişip yenileniyordu. Bu yönüyle Hz. Ali döneminde ortaya çıkan Haricîlik giderek etkisini kaybetmişti, sadece İbadiye kolu varlığını sürdürüyordu. Şiîlik, yeni yorumlar ve yeni bölünmelerle hayatını devam ettirirken, Mürcie, Cebriyye,

Kaderiyye, Mu'tezile gibi yeni yapılar da gelişme göstermekteydi. Tartışmalar; Ehl-i Beyt'in durumu, akıl, suç, günah, sevap, dünya, ahiret, ulü'l-emre itaat, zaman, kader gibi konular üzerinde yoğunlaşıyordu. Örneğin Mürcie taraftarları, Emevîlerin meydana çıkardığı Hz. Ali-Hz. Osman karşılaştırmalarının toplumda derin düşmanlıklar oluşturduğunu düşünüyorlar ve bu rekabete rıza göstermediklerini ortaya koyuyorlardı. Onlar, imana sahip olunduğu sürece günahın hiçbir zararının olmayacağına hükmediyorlar; büyük günah işleyenlerin bazılarının günahlarının affedileceğini, kötülüklerinin iyiliklere çevrileceğini savunuyorlardı. Emevî iktidarı siyasal talepleri olmayan bu düşünce mensuplarının faaliyetlerini görmezden gelmiş, hatta devlet kademesinde görev vermekten çekinmemişti. Bundan dolayıdır ki, Mürcie fetih hareketlerinin ve çatışmaların yoğunlaştığı Horasan ve Maveraünnehr bölgesinde yayılma imkânı bulmuştu.

Bu cümleden kelamî konularda aklı ön plana çıkaran Mu'tezile; Basra, Şam, Kufe, Horasan, Yemen, Taberistan ve Mağrib'de yayılma alanı bulmuştu. Mu'tezile büyük günah işleyenleri, kelime-i şehadet getirmeleri kaydıyla mümin sayar ve ölmeden önce tövbe ederse cennete gidebileceğine hükmeder. Buna karşın Haricîler, günahkârları doğrudan kâfir sayar. Mu'tezile'ye göre insan hürdür ve kendi fiillerini kendileri meydana getirir. Bunun sebebi Allah'ın kullarına bir şeyi yapıp yapmama gücünü vermiş olmasıdır. Eğer insan bu hürriyetten

yoksun bırakılmış olsaydı, işlediği günahlardan dolayı cezalandırılması da icap etmezdi. Bundan dolayı, Allah insana irade hürriyeti vermiştir. İrade hürriyeti olmayan insanın fiillerinden dolayı sorumlu olması, Allah'ın hikmetine ve adaletine uygun değildir. Nitekim Kur'an'da sıklıkla geçen akıl ve düşünceyle ilgili ayetler de bunların kanıtıdır.

Ne var ki, Mu'tezile iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma düsturunun tatbikinde diğer düşünce akımlarına göre daha sert davranmış, bu yüzden taraftarlarının büyük çoğunluğunu kaybetmiştir.

Müslümanlar arasındaki fikrî dağınıklık veya gelişmelerin yanında, Hasan el-Basrî'nin (ö. 728) açtığı yolda Sünnîlik diye anılacak olan merkezî din anlayışı da hızla gelişmekteydi.

Aslında Sünnîlik, merkezde yer alması yönüyle daha Hz. Ali zamanında, Haricîlik anlayışına karşı bir tavır olarak kendisini göstermişti. Sonraki yıllarda muhalif dinî telakkilere karşı daima merkezi ve çoğunluğu temsil etti. Bu yönüyle dinî hareketler daima Sünnî akaide karşı yeni bir tartışma şeklinde beliriyor; güçlerini korumaları veya yok olmaları, iktidarın tutumuna paralel olarak gelişiyordu. Bu yüzden Ana Yol'un dışında kalanların din dışılıkla suçlanmaları veya küçümsenmeleri ya da onların Ana Yol'u din dışı olmakla suçlamaları her zaman görülüyordu.

Şunu da belirtmekte fayda vardır ki, Sünnîlik veya Ana Yol, henüz çerçevesi çizilmiş bir yapıda değildi. Buna paralel olarak dinî bilimlerin de tam

olarak geliştiğini ve en azından usûl bakımından belirginleştiğini söylemek mümkün görünmemektedir. Bu yüzden 8. yüzyılın ilk çeyreğinde Sünnî akidenin önemli isimlerinden biri olan Ebu Hanife bile sadece öğretim faaliyetlerinde bulunuyordu ve henüz bir eser kaleme almamıştı.

Ebu Hanife (699-767), Kufeli bir tüccar ailesine mensuptu. Kendisi de bir yandan ticaretle meşgul olurken diğer yandan dinî ilimlere ilgi göstermeye başlamış ve Kûfe re'y ekolünün en önemli isimlerinden biri olan Hammad b. Ebu Süleyman'dan neredeyse on sekiz yıl boyunca (720-738) dersler almıştı. Onun ölümünden sonra etrafında toplanan talebelere dersler vermiş ve bu ders halkası hayatının sonuna kadar devam etmiştir.

Ebu Hanife, Emevî iktidarının sarsıldığı ve özellikli dinî tartışmaların bid'at ve inkârcıların tesirine girmeye başladığı bir dönemde Hz. Muhammed ve sahabeden intikal eden itikadi düşünceleri savunuyordu. O fıkhı "kişinin dünya ve ahirette fayda veya zarar göreceği hususlara ilişkin hükümleri bilmesi" şeklinde tarif ediyor, itikadı fıkıhtan üstün tutuyordu. Ona göre akaidin temeli Kur'an'dı ve Kur'an'ın hükümlerine aykırı hadisler uydurmaydı. Çünkü Hz. Muhammed'in Kur'an'a aykırı sözler sarf etmesi söz konusu olamazdı. Bu yüzden uydurma olduğuna inandığı hadisleri hiçbir zaman dikkate almazdı.

Ebu Hanife'ye göre kâinatın düzeni, eşyanın bir hâlden başka bir hâle dönüşmesi, her şeyin kendi içinde ve genelde belli bir düzen içinde hareket

etmesi Allah'ın varlığının delilidir. Her insan Allah'ın varlığını aklı ile keşfedebilir. Bu yüzden dinî bir davet ya da bilgilendirme yapılması gerekmez. Allah cisim değildir. Sayı olarak değil eşsiz, denksiz ve benzersiz olması yönüyle bir'dir. Mekândan münezzehtir. Yaratıkların yanında zatî değil, ilmî ve ilahî yardımıyla bulunur.

Ebu Hanife bir mezhep kurucusu olmadığı hâlde onun fikirleri öğrencileri tarafından İslam beldelerine taşınıyordu. Kûfe'den taşan bu yeni anlayış, özellikle Horasan ve Maveraünnehr bölgesinde etki alanı bulmuştu. Bununla birlikte sayılan bölgelerde İslam'ın yeni yorumlarından çok siyasi çalkantılar merkezî iktidarı daha çok ilgilendiriyordu. Çünkü bir yandan yerel Türk idarecileriyle savaşlar sürerken, diğer yandan Çin'in batıya doğru ilerlemesi hissedilir hâle gelmişti. Aslında bu karmaşa bölgedeki yerel güçlerin bazen Araplara bazen de Çin'e karşı birbirlerinden destek arayışlarından kaynaklanıyordu.

Abbasî iktidarının henüz ülkeye tam bir hâkimiyet kuramadığı günlerde yaşanan Talas Savaşı galibiyeti, Batı Türkistan'dan Çin tehlikesini uzaklaştırırken, Türkler ile Araplar arasında yeni bir köprünün kurulmasına imkân hazırladı. Batı Türkistan'da Karluk hâkimiyeti ağırlığını hissettirirken, Türklerle Araplar birbiriyle mücadele eden iki unsur olmaktan hızla uzaklaşmaya, ticaret ve değiş tokuş yolları açılmaya başlandı.

Halife Mansur zamanında (754-775), Abbasî Devleti hızla toparlanma sürecine girdi. Mansur, Ebu Müslim Horasanî'yi öldürterek onun giderek güçlenen otoritesinden kurtuldu. Aynı zamanda Hz. Ali taraftarlarını da uzun takiplere alıp sindirdi. Diğer taraftan Medine, Şam ve Küfe rekabetiyle boş yere uğraşmak yerine Bağdat'ı inşa ettirip devlet merkezi hâlinde getirdi (762). Şehirde yükselen yeni hayat aynı zamanda bilimsel faaliyetlerin de önünü açtı. Bir yandan hadis, fıkıh ve tefsir alanında yeni eserler meydana çıkarılırken, diğer yandan dil ve edebiyat alanında önemli gelişmeler oldu. İslam öncesi Arap edebiyatına ve bilhassa şiire olan ilgi arttı. Hint edebiyatından *Kelile ve Dimne*, İran edebiyatından *Huday-nâme* gibi eserler Arapçaya kazandırıldı.

Bununla kalmadı tabii ki. Türklerden hassa hizmetinde faydalanma yoluna gitti. Halifenin ordusunda yer alan Horasanlılar, Araplar, Mevali ve Ebnâ'nın yanında Türklerden de bir sınıf bulunuyordu. Bağdat'ta Halife'nin korumacılığını yapan bu askerler, muhtemelen İslam'a giren Türklerin de öncüsü oldular. Bunlar o kadar etkili savaşçıydılar ki, zamanla sayıları arttırılıp İslam sınır boylarına, Malatya, Adana gibi garnizonlara yerleştirildiler. Hatta Bizans'a karşı yapılan seferlerde yer aldılar. Halife Mehdi (775-785) zamanında Karluklardan bir bölümü İslamiyet'i kabul etti. Ne var ki, Halife Mehdi'nin Maveraünnehr'de başı Mukannaiye hareketi ile dertteydi ve onlar büyük bir isyan başlatmışlardı.

Belhli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Haşim b. Hakîm, gözündeki özrü gizlemek için yüzünü yeşil bir peçeyle (ya da altın bir peçeyle) örtüğü için Mukanna (Peçeli) diye biliniyordu. Ebu Müslim'in hareketi içinde yer almıştı. Onun öldürülmesinden birkaç yıl sonra, 759'da, Horasan'da peygamberliğini ilan etmiş; yakalanıp hapse konulduktan birkaç yıl sonra serbest kalıp faaliyetlerini sessizce devam ettirmişti.

Mukanna; Allah'ın önce Âdem, sonra İbrahim, Nuh ve diğer peygamberler, Hz. Muhammed'den sonra Hz. Ali ve oğulları, Ebu Müslim ve nihayet kendi suretinde göründüğünü savunuyordu. Ama müritlerini onu bu hâliyle, yani Tanrı suretiyle, görmelerinin mümkün olmayacağını, çünkü nurundan yanacaklarını ileri sürüyordu. Mukanna bütün yasakları helal sayıyor, servet ve mal temin etmede her yolu mübah kılıyor, her türlü ibadeti kaldırıyordu. İlginçtir ki, Mukanna'nın takipçileri arasında Maveraünnehr'e girmeye başlamış olan göçebe Türkler ve yerli –Soğdlu- köylüler de bulunuyordu. Maveraünnehr bölgesinde hızla yayılan bu hareket kısa zamanda isyana dönüşünce Halife Mehdi, devrinin önemli kumandanlarını isyanı bastırmakla görevlendirdi. Neredeyse dört yıl boyunca Mukanna ve taraftarları bertaraf edilmeye çalışıldı. Nihayet 778'de Keş yakınlarındaki Siyam Kalesi'nde kuşatıldı. Taraftarlarından otuz bini etrafa dağıldı. Kendisi ise çıkış yolu bulamayacağını anlayınca kalenin ortasında büyük bir ateş yaktırıp, göğe çekilmek ümidiyle

ateşin içine atladı. Kaleye giren Müslümanlar, kalenin her tarafının yangından tahrip olduğunu gördüler. Diğer yandan, etrafa dağılmış olan müritleri Mukanna'nın fikirlerini yaymaya devam ettiler. Öyle ki, günümüzde Buhara, Keş ve Narşah bölgesinde onun taraftarlarının varlığı görülmektedir.

Ebu Müslim'in öldürülmesini takip eden günlerde meydana çıkan bir başka isyan hareketi ise onun dostlarından Sinbad tarafından yönetildi. Sinbad, kökenleri 5. yüzyılda ortaya çıkan Mazdekî inancının mensuplarından, aşırı Şiîlerden ve Zerdüştlerden oluşan bir ordu ile Rey üzerine yürüdü. Bunlara Hurremîler deniliyordu. Bunların inancına göre, Ebu Müslim aslında ölmemişti ve kısa zaman içinde Mehdî olarak yeniden ortaya çıkacaktı. O gelinceye kadar Arap hâkimiyetini sona erdirmeyi ve Kâbe'yi yıkmayı vadediyordu. Nihayet 757'de Hemedan yakınlarında giriştiği savaşta öldürüldü. Bir müddet sonra hemen hemen aynı iddialarla –Ebu Müslim'in ölmediği ve Zerdüştlüğü yeniden tesis etmek için döneceği- Maveraünnehr'de İshak adlı bir Türk tarafından başka bir isyan çıktığı yolunda rivayetler var ise de isyanın boyutlarına ve nasıl giderildiğine dair bilgiler sınırlı kalmıştır. Hurremî hareketi ise İsfahan, Cürcan, Azerbaycan, Hemedan ve Rey'de zaman zaman isyana dönüştüyse de başarılı olamadı. Ama ortadan da kalkmadı.

Diğer yandan Şiî ayaklanmalarının da ardı arkası bir türlü kesilmedi. Halife Harun Reşid, 795 yılında çıkan ayaklanmaların bastırabilmek için

Şiîlerin 7. İmam saydıkları Musa el-Kâzım'ı tutuklattı. 5 yıl boyunca hapiste tuttuktan sonra öldürttü. Bununla birlikte isyanların önünü bir türlü alamadı. Bütün bunlara rağmen Harun Reşid dönemi (786-809), Abbasîler için iyi bir toparlanma dönemi oldu. O, devletin kuzey sınırlarında Avasım adıyla sınır garnizonları kurdu. Bizansı baskı altına aldığı gibi İslam orduları Anadolu'nun iç kesimlerine doğru akınlarda bulundular. 799'da Hazarlar, Bizans desteği ile Kafkasların güneyine kadar ilerledilerse de onların sert akınlarını durdurmayı başardı. Ne var ki, Kuzey Afrika'da aynı başarı gösterilemedi. İfrikiye valisi Hatem b. Yezid'in 787'de ölümünden sonra Berberiler sık sık isyan etmeye başladılar. Mısır'dan Fas'a kadar uzanan bu ayaklanmalarla Harun Reşid'in güçlü valilerinden Herseme bile baş edemedi. Nihayet bölgenin idaresi İbrahim b. Agleb'e bırakıldı. Böylece şeklen Abbasî Hilafetine bağlı ama gerçekte özerk bir yapı meydana getirildi. (Aglebîler, yıllık vergilerini fazlasıyla ödemek suretiyle Abbasîlerin hışmına uğramadan yaklaşık 110 yıl bölgede hüküm sürdüler.)

Harun Reşid'in İfrikiyye olaylarıyla meşgul olduğu günlerde Asya'da, 800'de, Kırgızlar, Uygurlara karşı ağır bir mağlubiyet alıp onların hâkimiyeti altına girdiler. Bu dönemde Kırgızlar eski Türk inançlarını devam ettiriyorlardı. Uygurlar ise Maniheizm'in etkisi altındaydılar. Ancak onlar arasındaki çatışma dinî olmaktan çok siyasal sebeplere dayanıyordu ve bu iki Türk topluluğu arasındaki nefret

birbirlerine karşı sert muhalefet ile devam ediyordu. Öte yandan Uygur Kağanlığı'nın içinde yer alan Oğuzlar yaklaşık olarak 820'lerde batıya doğru hareketlendiler ve ilk defa Abbasî Devleti'nin sınırlarında görülmeye başladılar. Kısa zaman sonra Maveraünnehr sınırlarına yayılmaya başladılar.

Harun Reşid'in çocukları arasındaki saltanat çekişmeleri, devletin ciddi sarsıntılar geçirmesine sebep oldu. Bir yandan yerel hanedanlar doğmaya ve güçlenmeye başlarken diğer yandan daha çok dinî kökenli ayaklanmalar, merkezi otoriteyi derinden sarstı. Özellikle Maveraünnehr ve Horasan bölgesinde hizmetlerinden istifade edilen İran asıllı valiler zamanla yerel otoritelere dönüştüler. Horasan'da Tahirîler (821-873) bağımsız hareket etmeye başladılar.

819'da Maveraünnehr'de Rafi b. Leys'in isyanını bastırılmasında yaptıkları hizmetlerden dolayı Halife Me'mun'un emriyle Samanîlerden Nuh Semerkant'a, Ahmed Fergana'ya, Yahya Şaş'a (Taşkent) ve Ebu'l-fazl İlyas Herat'a vali olarak tayin edildiler. Böylece Maveraünnehr bölgesinde Samanî ailesinin 1000 yılına kadar sürecek olan hâkimiyetleri başlamış oldu. Ailenin reisliğini önce Semerkant valisi olan Nuh yapıyordu. O ustaca hamlelerle hem Horasan'daki Tahirîlerle hem de merkezî hükümetle iyi geçiniyordu.

Abbasî halifeleri Me'mun ve Mutasım zamanında ortaya çıkan Babek isyanı, Hurremî isyanları arasında en başarılı ve en uzun süreni oldu. 816

yılında Azerbaycan'daki Arap-İslam hâkimiyetine karşı başlayan bu hareket 838 yılına kadar sürdü. İsyan, Halife Mutasım'ın Türk kumandanlarından Afşin tarafından bastırıldığında neredeyse yirmi iki yıl boyunca devleti meşgul etmişti. Bununla birlikte bu hareketin mensuplarının zaman zaman isyan hareketleri görülmeye devam etti. Hurremîler ruhun bedenden bedene geçtiğine, hatta kötü fiillerinden dolayı hayvan bedenine geçip eziyet çektiğine inanıyorlardı. Bütün ruhlar bir gün yeniden yeryüzüne döneceklerdi. Ayaklanma zamanları hariç kan dökücülüğü reddediyorlardı. Ferişteh (=Melek) adlı bir meleği dinî rehberleri olarak tanıyorlar, insanlara iyilikle davranmayı esas ilke olarak benimsiyorlar, içki ve şarap içmeyi, rıza hâlinde serbest cinsi münasebeti mübah görüyorlardı.

Ayaklanmaların bastırılmasında Türk kökenli asker ve kumandanların büyük kahramanlıklar göstermeleri, onların Abbasî başkentinde ve sınır boylarındaki etkinliklerini daha da arttırdı. Öyle itibarlıydılar ki, Bağdat'ta atlı ve silahlı gezmelerine kimseler karışamıyordu. Bunların arasında Maveraünnehr'in, Fergana gibi önemli şehirlerin ve diğer bölgelerin hâkimi olan Türk beylerinin çocukları da vardı. Abbasîler onların yerli ahali ile -yani Araplarla- kaynaşmalarını istemiyorlardı. Bu yüzden zaman zaman onların evlenmeleri için Türkistan'dan Türk kızları getiriliyor, evleninceye kadar halifeden geçimlerini temin etmek üzere maaş alıyorlardı. Samerra şehri de sırf Türklerin rahatı için

kurulmuştu (835). Çünkü Bağdat'ta Türk memlûklerin serbestçe hareket etmeleri, atlarıyla sağa sola koştururken Arapça bilmediklerinden dolayı yürüyenlere çarpmaları kargaşalıklara ve kavgalara neden oluyordu. Samerra kurulurken en çok dikkat edilen husus ise Türklerin başka unsurlarla karışmamasını sağlamaktı. Şehirde Türklerin ve Arapça bilmeyen Ferganalıların mahalleleri diğer Arap-Acem melezlerinin mahallelerinden ayrıydı. Bu sayede halk ile haşır neşir olmalarının da önüne geçildi. Öyle ki, Türklerin yine Türk anneden doğan çocukların büyüdüklerinde sadece Türklerle evlenmelerine izin veriliyordu. Hatta esnaf ve tüccarın bunlarla içli dışlı olması, başka yabancıların komşuluk yapması, Arap-Acem melezlerinin dostluk kurmaları bile yasaklanmıştı. Halifenin kudretli köleleri, ayrıcalıklı bir sınıf durumuna yükselmişlerdi.

Tabii, böylesine güçlü bir yapının "Halifelik Oyunu" oynaması da kaçınılmazdı. Artık, hanedandan birinin hilafete gelmesi Türklere bağlı hâle gelmişti. Kritik valilikler de Türk kumandanlara teslim ediliyordu. Mısır'da kurulan Tolunoğulları ve İhşidler gibi devletler Türk valiler tarafından meydana çıkarılmıştı. Türkler o kadar revaçtaydı ki, bu yüzyılda Türklerin faziletlerini, savaşçılıklarını, üstün ahlakını öven eserler verilmeye başlandı. el-Câhiz'in *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri* adlı eseri, Türk-Arap mücadelesi devirlerinde başlayan Türk aleyhtarlığı ve Türkler hakkında uydurma hadisler yayma geleneğini alt üst etti.

Türklerden korkmayı telkin eden uydurma hadisler, yerini bir Türk'ü tanımak için sadece onu görmenin yeterli olduğu, başka hiçbir işaret ve hususiyete ihtiyaç duyulmayacağına dair ifadelere bıraktı:

"Türkler, Araplardan başka milletler içinde vatan sevgisine en fazla sahip olan millettir. Çünkü onların vücutlarının terkibinde, tabiatlarının karışımında başka milletlerin sahip olmadıkları derecede memleketlerine, topraklarına dair hususiyetler, vatanlarının suyuna çekme hassası ve diğer kardeşlerine benzerlik vardır. Görmüyor musun? Bir Basralı'yı görünce onun Basralı mı, yoksa Kûfeli mi olduğunu bilemezsin. Mekkeliyi görünce onun Mekkeli mi Medineli mi olduğunu tanımazsın. Cebeleli'yi görürsün, onun Cebeleli mi, Horasanlı mı olduğunu bilemezsin. Cezireli'yi görürsün, onun Cezireli mi yoksa Şamlı mı olduğunu fark edemezsin. Fakat bu konuda Türklerde yanılmazsın. Onların nereli olduklarını anlamak için ilme, ferasete, başkalarına soru sormaya ihtiyaç duymazsın. Türklerin kadınları da erkekleri gibidir. Hayvanları da kendileri gibi Türk hususiyetini taşır."

el-Câhiz biraz daha ileri gidip, Hz. Muhammed'in Zirar b. Azvar'ı kasdederek *"Aramızdaki anlaşmadan dolayı o bizdendir"* hadisine dayanarak Türklerin, Araplarla aynı nesepten olduğunu bile savunmuştur: *"Türkler, Araplarla aynı neseptendir. Hatta kendilerine has bazı*

meziyetleri, onlara bağışlanan bazı hasletlerin şerefi ile Araplardan üstün taraflara sahip oldukları gibi yukarıda saydığımız bazı sebeplerden (Bir kavmin mevlası onlardandır; bir kavmin müttefiki onlardan biridir.) dolayı Araplardan sayıldılar. (...) Öyleyse Türkler Araplar ile aynı soya, mevali ile aynı yakınlığa sahiptirler. Buna göre Türkler ne kadar parlak olursa olsun, hiçbir faziletin ulaşamayacağı; ne kadar büyük olursa olsun herhangi bir şerefin ve ne kadar eski olursa olsun herhangi bir yüksekliğin onda olamayacağı saydığımız meziyetleri dolayısıyla diğerlerinden üstün oldular." Câhiz, eserinin bir başka yerinde Horasanlılar ile Arapların meziyetlerini karşılaştırdıktan sonra; *"Türk, bunların hepsinin sahip oldukları üstünlüklere sahip, onların hepsinden daha şereflidir."* der. Hatta o, bu tür karşılaştırmalarda biraz daha ileri giderek; *"Türklerin menakıbından bahsetmek, ancak diğer askerlerin eksikliklerinden bahsetmekle mümkün olacaksa, hepsinden bahsetmeyi bir kenara bırakmak daha doğru; bu kitabı yazmaktan vazgeçmek daha ihtiyatlı olur."* diye sözünü sürdürmektedir.

Câhiz'i bu derece etkileyen şey, Türklerin savaşçılığına duyduğu derin hayranlık ve saygıydı. Hakikaten hilafet ordusunda yer alan Türklerin hayranlık uyandıracak derecede askerî disiplin içinde olmaları, savaşlarda eşine ender rastlanır kahramanlıklar göstermeleri sadece Abbasî sarayında

değil, bütün Arap ülkesinde dilden dile dolaşır hâle gelmişti. Öyle ki, tarih sahnesine çıktıkları andan beri Arap ordularının korkulu rüyası olan Haricîler ile karşılaştırıldığında Türklerin birkaç misli daha yiğit ve savaşçı oldukları genel kabul görüyordu. Câhiz'in anlattığına göre bir gün Halife Me'mun, darü'l-hilafede (halife evi) "harp sanatında ileri gitmiş, tecrübeli ve saygın kişilerle otururken" onlara; *"Aranızda her bir kumandan, seçtiği ve itimat ettiği yüz adamı ile yüz Türk ile mi yoksa yüz Haricî ile mi karşılaşmayı tercih eder? Bu konudaki cevabını da delilleriyle birlikte söylesin."* diye sorunca oradakilerin hepsi; *"Yüz Türk ile karşılaşmayı, yüz Haricî ile karşılaşmaya tercih ederiz."* dediler. Orada bulunanlardan Humayd b. Abdülhamid şöyle dedi: *"Ben yüz Haricî ile karşılaşmayı tercih ederim. Zira Haricîlerin diğer bütün savaşçılara üstün olduğu konularda Türklerin mükemmel olduğunu gördüm. Ayrıca Türk bazı bakımlardan Haricî'den daha üstündür."*

Câhiz'in resmettiği Türk; korkusuz, yiğit, savaşçı, yağmacı, avcı, düşman ile karşılaşmaktan çekinmeyen, asla hile yapmayan ya da hileyi düşünmeyen, kurnazlık bilmeyen, dürüst, tek başına savaşmaktan çekinmeyen, kaçmayan, takip edilmekten çekinmeyen ya da takip edilmesi mümkün olmayan, başını çevirmeye ihtiyaç duymadan arkasında ne olup bittiğini görebilen, saf, temiz ve iyi kalpli biridir. O bütün bu özellikleri ayrı ayrı tarif ederken her bir özelliği doğrulayacak tanıklıklar getirir,

devrin tanınmış isimlerinin sözlerine dayanır. Böylece Dört Halife döneminden itibaren uydurulan hadisleri de tevil eder. Örneğin, *"Türkler size iliş-medikçe siz de onlara ilişmeyin."* hadisini, Türklerin savaşçılığı ve yenilmezliğinin bir delili olarak değerlendirir. Bu cümleden Hz. Ömer'e dayandırılan; *"Bu, zararı pek fazla; elde edilecek ganimeti pek az bir kavimdir."* rivayetini de Türklerden korkunun boyutlarını göstermek için söylediğini dillendirir. Aslında Türkler hakkındaki genel kanaatteki bu değişim, Türklerle Araplar arasında cereyan eden uzun mücadelenin doğal bir sonucuydu. Bütün bunlara karşın, kaynakların yetersizliği yüzünden Türklerin Araplar hakkındaki kanaatlerini öğrenmemiz mümkün değildir. Şu kadarını söylemek mümkündür ki, takip eden yüzyıllarda Türklerin zihin dünyasında Arap imajı, Hz. Muhammed'in şahsıyla ilişkilendirilmiş ve olumsuz bir kanaat oluşturulmasının önü kapatılmıştır.

Abbasî hilafetinde Türklerin siyasal ve askerî gücü arttığı yıllarda, Türkistan havalisinde büyük olaylar meydana gelmeye başladı. 840 yılında, Yukarı Yenisey boylarındaki Kırgızlar, Uygur Kağanlığı'nın üzerine yürüyüp Orhun Irmağı kıyısında yer alan başkentleri Ordu Balık şehrini yıktılar. 13 Uygur boyu Çin sınırlarına kaçtıysa da hem Kırgız hem de Çinlilerin saldırıları sonucu perişan oldular. Diğer 15 boy ise batıya, İli ve Çu havzasına, Karluk sahasına doğru yöneldi. Bunların bu esnada ikiye ayrıldıkları ve bir kısmının Tanrı Dağları'nın

eteklerindeki Beş Balık havzasına yerleştiği, diğerlerinin ise Tibet'i aşarak Kansu bölgesine yerleştikleri anlaşılıyor. Bunlar başlarından geçen büyük felaketlere rağmen kısa zamanda yeniden örgütlenip Kansu ve Turfan bölgelerinde hâkimiyetlerini yeniden ihdas ettiler.

Öte yandan Türkistan havalisi yeni ve güçlü bir Türk Devleti'nin doğuşuna şahit oldu. Bunlar modern tarihçiler tarafından hükümdarlarının taşıdığı "kara" sıfatına nazaran Karahanlılar diye isimlendirilmişlerdi. Bunlar aslında Uygur hakanlığının devamı olan Türklerdi ve İslam kaynaklarında Hakanlılar, Mülûkü'l-Hâkaniyye, Mülûkü'l-Hâniyye el-Etrâk, Âl-i Efrâsyâb et-Türkî, Ümera-yı Efrâsyâb, Mülûk-i Türkistan ve Efrâsyâbiyân gibi isimlerle anılıyorlardı. Bunlar Uygurların dağılmasıyla birlikte Batı Türkistan'a doğru kayan Yağmalar, Karluklar ve Çiğilleri haiz oymaklardan başkaları değildi ve İran sınırına doğru yaklaşılırken kadim İran efsanelerinde yer alan Afrasiyab'ın yeniden doğduğunun habercisiydi. Çünkü artık Türkler sadece Asya'nın kuzey bozkırlarından Avrupa'ya doğru yolculuk yapmıyorlar, güneyde İpek Yolu'nu da içine alacak şekilde Maveraünnehr ve Horasan bölgesini zorluyorlardı. Karahanlıların kurucusu Bilge Kül Kadır Han zamanında Şaş (=Taşkent) havalisinde İslamiyet'in yayılmaya başladığı yolunda ilk haberler gelmeye başlıyorsa da bu bilgileri teyit etmek zor görünüyor.

Unutmadan ilave etmek gerekir ki, hemen hemen aynı tarihlerde, Balkanlarda Tuna Bulgarlarının güçlü bir etkisi hissedilmekteydi. Bulgarlar, en eski Türk kavimlerinden biri olup 5. yüzyılda Avrupa Hunlarının dağılmasından sonra Kafkaslardan Tuna'ya kadar Karadeniz'in kuzey sahasında hüküm sürmüşlerdi. 7. yüzyılda Bulgar kabileleri arasında yaşanan çekilmeden dolayı ikiye ayrılmışlar, Kutrigurlar Tuna boylarına inerken, Utrigurlar İtil (Volga) Irmağı'nın orta boylarına çekilmişlerdi. Dobruca taraflarını yurt tutan Bulgarları, Müslümanların İstanbul'u kuşattığı esnada (674-678) Bizans'ın Balkan ordularını mağlup ederek anlaşmaya mecbur bırakmışlardı (681). Tuna Bulgarları en parlak dönemlerini Kurum Han (803-814) ve Omurtag Han (814-831) zamanında yaşamışlardı. 803'te tahta oturan Kurum Han, Sofya, Niş ve Belgrad'ı ele geçirdi. Filibe ve Edirne'yi alıp 814'te İstanbul'u kuşattı. Ancak onun aniden vefatı Bizans'a rahat bir nefes aldırdı.

Öte yandan Bulgarların içinde yaşadıkları Hristiyan havza sayesinde bu din yayılma göstermeye başlamış, bilhassa Balamir Han zamanında (831-836) eski Türk dininin yerini almaya başlamıştı. Boris Han'ın 864'te Hristiyanlığı resmen kabul edişi Tuna Bulgarlarının Türklükten uzaklaşmasının ve hızla Slavlaşmasının yolunu açtı. Bununla birlikte onların Hristiyanlığı benimsemesindeki en önemli husus, Hristiyan kültür sahasının tam olarak içine girmiş olmalarıdır. Çünkü daha kuzeydeki Ruslar

arasında da Hristiyanlık geniş bir yayılma alanı bulmuş, misyonerlerin uzun zamandan beri devam eden faaliyetleri artık zaferle sonuçlandırmaya yaklaşmışlardı. Görünüşe göre Türk dünyası hızlı bir şekilde yeni dinlerin tesirine giriyordu ve bunlar arasında en güçlüsü şüphe yok ki İslamiyet idi.

Türkler, İslam dünyasına bu kadar çok yakınlaşmış olmalarına rağmen 10. yüzyılda bile gerek İran gerekse Arap coğrafyacılarının eserlerinde onlar hakkında bilgileri hâlâ sınırlı seviyede kalmıştı. Aslında bu bilgisizlik Çin, Hindistan, Rusya ve Avrupa gibi uzak ülkelerdeki bütün toplumlar hakkında bilgiler için de geçerliydi ve bu tür eserlerde yaygın olarak önceki bilgilerin tekrarı yapılıyordu. Yine de Türklerle uzun süreli tanışıklık onların tarihine dair ilgiyi de arttırmış olmalıydı. Bundan dolayı Türklerin tarihi Nuh'un oğlu Yafes'ten başlatılıyordu. Buna göre Nuh, oğullarından Yafes'i doğu memleketlerine göndermişti. Türkler onun oğlu Türk'ün soyundan geliyordu. Aslında bu anlatıyla Türklerin insanlığın en eski milletlerinden biri olduğu ifade ediliyordu. Buna rağmen Türkler hakkındaki bilgiler daha çok uydurma veya kulaktan dolma, devrin efsanevi hikâyelerine karışık hâlde dolaşıyordu. O kadar ki, Mesudî (ölm. 956), Türklerin fizyonomisini tamamen hayalî bilgilerle süslemişti: *"Türklerin mafsallarının gevşekliği, baldır kemiklerinin esnekliği de iklimin etkisi neticesidir. O kadar ki, bir Türk önüne doğru ok attığı gibi arkasına doğru da ok atar. Âdeta ensesi yüzü, yüzü*

ensesi olur. Bu konuda omur halkaları ona uyar. Vücutlarına soğuk etki yapınca hararet vücutlarının üst tarafına doğru yükseldiği ve arttığı için yüzleri kızarır. Türklerin şekil bakımından birbirlerine benzemelerinin sebebi şudur. Ülkelerinin havası soğuklukta müsavidir. Bu yüzden şekilleri de müsavi olur, birbirlerine benzer. Türklerin ülkesinde soğuk çok olduğu, hararet bedenlerinin nemini buharlaştırmadığı için çok etli ve yumuşak bedenlidirler. Birçok huylarında kadınlara benzerler. Bu sebeple onlarda cinsî arzu azdır. Mizaçları soğuk ve nemli olduğu için çocukları azdır. Bazen cinsî arzunun azlığı çok ata binmekten ileri gelir. Türklerin kadınları da şişman ve nemli vücutlu olduğu için rahimleri tohumu cezbetmekte zayıf kalır. Renklerinin kırmızı olması, bahsettiğimiz gibi soğuktan ileri gelir. Zira beyaz şey, soğuğun etkisinde kalırsa kırmızılaşır." Bu soğuk iklim teorisini İbnü'l-Fakih de benimsemiştir: *"Yedinci iklim Türklerin ülkesidir. Burası soğuk olduğundan erkeklerinin ve kadınlarının yüzleri kalkan gibidir. Vahşi hayvanları küçüktür. Burada haşere ve sürüngen böcekler bulunmaz. Onlar tahtadan yaptıkları kulübelerde yaşarlar. Bu kulübeleri öküzlerin çektiği arabalarla bir yerden başka bir yere naklederler. Hayvanları çöllerde yaşar. Çocukları azdır."* El-Belhî'nin Türkleri tarifi ise bir hadis üzerindendir: *"Yüzleri çekiçle dövülmüş kalkan gibi, gözleri küçük, burunları yassı, kıldan elbiseler giyen ve kıldan evlerde oturan Türkler..."* Ama o bunu, *"Türkler umumiyetle beyaz, yassı burunlu*

insanlardır." diyerek kendi tasvirleri içine de almıştı. Türk ülkesinin iklimi konusunda ise kışın aşırı soğuk, yazları ise aşırı sıcak olduğunu söylemeyi ihmal etmez. Bu iklimin tesiri meselesini Mesudî de ele alır ve Türklerin yüzünün ve gözünün küçüklüğünü iklime bağlar. Öyle ki "*Bu tesir Türklerin develerini de etkilemiş, develerin bacakları kısa, boyunları kalın ve tüyleri beyaz olmuştur.*" der.

Türklerin yaşam tarzına dair bir bilgiler de dağınıktır. Mesudî, bir kısmının şehir ve kalelerinin bulunduğunu, bir kısmının ise dağlarda ve ovalarda keçe çadırlarda oturduğunu bildirir. Kırda yaşayanların sadece avcılıkla geçindiğini, av bulamadıkları zaman hayvanlarının damarını kesip kanını alıp pişirdiklerini, akbaba, karga gibi leşçil hayvanları yediklerini ifade eder. *Hudûdü'l-Âlem*'in yazarına göre ise Türkler, savaşçı bir topluluk olup çoğunluğu göçebe hayvancılıkla uğraşır. Zaman zaman etrafa akınlarda bulunarak ganimet elde ederler. Yakubî ise Türklerin evleri ve kalelerinin olmadığını, büyük kubbeli çadırlarda oturduklarını, bu çadırları hayvan ve sığır derisinden yapılmış sırımlarla tutturduklarını, üzerlerini de keçe ile örttüklerini anlatır. Onun ifadesine göre, Türkistan'da darıdan başka bitki yetişmez. Türklerin gıdası kısrak eti ve sütüdür.

10. yüzyılın en önemli coğrafyacılarından biri olan İstahrî, bütün bu tanımlardan uzak durarak son derece gerçekçi bir tanımlama yapmaktadır: "*Türklere gelince, bunlar Dokuz Oğuzlara, Kırgızlara,*

Kimeklere, Oğuzlara, Karluklara mensupturlar. Dilleri birdir. Birbirlerinin konuştuklarını anlarlar." Keza, el-Belhî, Türklerin kalabalık nüfusa, Çin sınırlarından Ceyhun Irmağı'na ve Karadeniz'e, Sibirya'dan Tibet'e kadar uzanan geniş memleketlere ve sayılamayacak kadar çok kabileye mensup olduklarını ifade etmektedir.

İslam sınırlarına en uzak mesafede Kırgızlar bulunuyordu. *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde yer aldığına göre onların doğu sınırları Çin ve okyanus ile çevrelenmişti. Güneyinde Dokuz Oğuzlar (Uygurlar) ve Karlukların bir kısmı bulunuyordu. Koyun, sığır ve at sürüleri besliyorlar, göçebe bir hayat yaşıyorlardı. Kaynağın belirttiğine göre Kırgızlar; kaba, vahşi ve savaşçıydılar. Ateşe taparlar ve ölülerini yakarlardı. Maveraünnehr bölgesine misk, kürk ve boynuzdan yapılmış bıçak sapları ihraç ediyorlardı.

İslam coğrafyacıları tarafından yaygın olarak Dokuz Oğuzlar olarak anılan Uygurlar, Kırgızlara bir aylık yol mesafesinde bulunuyorlardı ve Türk ülkelerinin en büyüklerinden biri sayılıyordu. Savaşçı ve mücadeleci bir kavim olarak biliniyorlardı. Güneyde Tibet ve Karluklar, Batıdan kuzeye doğru Kırgızlar, doğuda ise Çin tarafından çevrelenmişlerdi. *Hudûdü'l-Âlem'e* göre Türklerin en zenginleri bunlar olup en iyi misk, tilki, kakım, sincap, samur kürkleri, boynuzlar, yak öküzü derisi en önemli ihraç mallarıydı ve bunlar İpek Yolu üzerinden batıya taşınıyordu. Mesudî, Türklerden sadece Uygurların Mani dinine mensup olduğunu kaydetmektedir. Ona

göre Türkler arasında memleket idareciliği konusunda Uygulardan daha iyisi çıkmamıştır.

Dokuz Oğuzların (Uygurların) batısında ve Karluk sahasının doğusunda Yağmalar yer alıyordu. Bunlar Karahanlıların kuruluşuna iştirak eden önemli Türk topluluklarından biriydi. Ülkelerinde ziraat sahaları az olup daha çok kürk imalatıyla meşgul oluyorlardı. Kaşgar, Hırmki ve Artuk önemli yerleşim yerlerindendi. Buralarda Karluk ve Uygurlarla karışık hâlde oturuyorlardı. İrili ufaklı yüzlerce oymakları bulunuyordu.

Karluk sahası ise kuzeyden Tuhsı, Çiğil ve Oğuzlar, doğudan Yağmalar, Uygurlar ve Tibet'in bir kesimi ile çevrelenmişti. Karluk hükümdarı tıpkı Oğuzlar gibi Yabgu/Cabgu unvanı taşıyordu. 8. yüzyıldan beri İslam kültür sahası hâlinde gelmiş olan Maveraünnehr'e yaklaşmış olmaları sebebiyle erken dönemde Müslümanlarla tanışmışlardı. Belki bu yüzden İslam coğrafyacıları tarafından daha medeni ve hoş ahlaklı sayılıyorlardı. Karluklar erken dönemde yerleşik hayata geçmeye başladıklarından pek çok köy ve kasaba meydana getirmişlerdi. Bunlardan Mirki önemli bir ticaret merkeziydi ve özellikle Maveraünnehr'in Müslüman tüccarlarının uğrak yeriydi. Kirminkas ise ticaret erbabının oturduğu bir köydü. Maveraünnehr bölgesine ve buradan İslam diyarına kürk ihraç ediyorlardı. Mesudî'ye göre Türkler arasında en kudretli olanlar Oğuzlar; en güzel, en boylu ve en parlak olanlar ise Karluklardı.

Karluk sahasının hemen bitişiğinde, Kırgız ülkesinin batısında Çiğiller yer alıyordu. İyi ahlaklı ve medeni bir topluluk olarak biliniyorlardı. Karluk ve Yağmalar gibi bunlar da kürk ticaretiyle meşguldüler. Aslında bunlar da Karluk ve Yağmalar gibi Karahanlı Devleti'nin kuruluşuna iştirak etmişlerdi. Zengin bir ülke olmalarına rağmen yerleşik hayat pek az görülmekteydi. Karluklarla sınır bölgesinde bulunan Sikül kasabası, İslam beldelerine yakın olup daha çok ticaret erbabının yerleştiği bir yerdi. *Hudûdü'l-Âlem*'in Çiğillerin güneşe ve aya tapındıkları yolundaki kaydına bakılırsa herhâlde Maniheizm'in geniş tesiri altında olmalıydılar.

Çiğillerin batısında Tuhsılar vardı. Burası iklim ve bayındırlık bakımından Çiğillerden daha zengindi. Konargöçerlik ana meslek olup at ve koyun sürüleriyle dikkat çekiyorlardı.

Kimeklerin (Yimek) kuzey tarafları Sibirya bozkırlarıydı. Güneyi kesimi ise İrtiş Irmağı'ndan İtil'e kadar uzanan sahaydı. Hâkim oldukları sahanın doğu tarafında Kırgızların bir bölümü yer alıyordu. Batı tarafında Kıpçak kabileleri bulunuyordu ve onların âdetleri Oğuzlara çok benziyordu. Zamanla Kimeklerin tamamı Kıpçak adıyla anıldılar. Oğuzlar ile aralarında düşmanlık bulunuyordu. Bu yüzden ancak sulh zamanlarında Oğuz ülkesine kadar yaklaşıp hayvanlarını otlatabiliyorlardı. Taraz şehrine seksen günlük mesafede Yimek adlı büyük bir kasaba vardı ve Kimek hakanı yazları burada oturuyordu.

Kimeklerin güneyinde, Ceyhun Irmağı boyunca ve Aral Gölü etrafında Oğuzlar bulunuyordu. Buraya 820 yılından sonra gelmiş olmalıydılar. Doğu tarafında Oğuz Çölü, batıda Hazar Denizi, kuzeyde İtil Irmağı yer alıyordu. Hazarlara komşu olmaları bakımından aralarında ciddi bir rekabet de bulunuyordu. Yaylak ve kışlak hayatı sürüyorlardı. *Hudûdü'l-Âlem*'e göre onlar savaşçı ve mücadeleci bir kavim olup boylar hâlinde yaşıyorlardı. Her bir boy, bir bey tarafından yönetiliyordu. Oğuzların şehir ve kasabaları yoktu. Bununla birlikte Sütkent, Farab, Sabran gibi şehirler Oğuzlar tarafından doldurulmuştu. Ok ve yay üretiyor, hayvanlarını Maveraünnehr'e pazarlıyorlardı. Oğuzlar aynı zamanda Harezmli tüccarların da uğrak yerleri arasında bulunuyordu. Onların İslam kültür sahasına bu kadar çok yaklaşmış olmaları, Karluklardan sonra İslamiyet'in en fazla tesirine giren topluluk olmasına yol açmıştı. Bununla birlikte onlar henüz eski inançlarını muhafaza ediyorlardı. Oğuzların hakanına "yabgu" deniliyordu.

İbn-i Fadlan, 922'de, Halife'nin elçisi sıfatıyla İtil Bulgarlarına doğru yolculuk ederken Horasan ve Maveraünnehr'den geçerek Oğuzların ülkesine gelmiş ve bir süre burada beklemek zorunda kalmıştı. O tarihlerde Maveraünnehr, Samanîlerin hâkimiyetindeydi ve artık çatışma sahası olmaktan büyük ölçüde uzaklaşmıştı. Samanîlerin yarattığı barış ortamı sayesinde serbest düşünce ve ilim hayatına da zenginlik gelmişti. Onların Özkent, Taşkent,

Buhara, Sayram ve Otrar gibi Türklerin çoğunlukla yaşadığı şehirlerde yaptırdığı camiler, İslamiyet'in yayılması açısından önemli merkezler oldular. Dahası sufiler ve dervişler de Türkler arasında İslamiyet'i anlatma imkânı buldular. Sakîk-i Belhî, İbrahim b. Edhem'in gayretleri etkisini gösterir oldu. Artık Müslüman tüccarlar kolaylıkla Türk ülkelerinde seyahat edebiliyorlar, Türk evlerinde misafir olabiliyorlardı.

İslam dünyasındaki fikrî hareketliliğin en canlı bir şekilde yaşadığı alanlar Maveraünnehr ve Horasan'ın şehirleriydi. Belh, Nişabur, Herat, Semerkant, Buhara ve Fergana şehirleri özellikle akıl ekolünün öncülerinden Mürcie mezhebinin yayılma sahası olmuştu. Belh'ten Kufe şehrine dinî bilimleri öğrenmek için gelenler Ebu Hanife ekolünü tercih ettiklerinden Belh şehri Mürcie'nin kalesi durumuna gelmişti. Bu yüzden bölgede Mürcie ekolü Ebu Hanife ile eş anlamda tutuluyordu. Dahası Ebu Hanife'nin Irak'taki takipçileri onun fıkhî görüşlerini benimserken, Belh, Rey, Nişabur ve Semerkant'taki taraftarları hem fıkhî, hem de itikadî görüşlerini devam ettiriyorlardı.

Bölgede özellikle Semerkant'ın Maturid köyünde yüksek ilim tahsiliyle adını duyurmaya başlayan İmam Maturidî (öl. 944), Ebu Hanife'nin fıkıh ve kelamdaki yorumlarını daha da geliştirip Ehl-i Sünnet akaidini akıl ekolünün üzerine bina etmekteydi. İmam Maturidî'nin etrafını toparladığı inanç esaslarının ana hatları şöyleydi: Allah, kadim sıfatıyla vardır ve

her şeyi o yaratmıştır. Kur'an-ı Kerim Allah'ın sözü olup harfler ve kelimeler mahluk, Kur'an'ın kendisi ise mahluk değildir, ezel ve ebedidir. Müminler Allah'ı bir şekil olarak göremeyeceklerdir; O'nun nasıl görüleceği düşünülemez. Allah, insanları yarattığı gibi insanların fiillerini de yaratmıştır. Cüzi irade bir varlık değil bir hâldir. İnsan bu kuvveti kullanıp kullanmamakta serbesttir. İnsanın fillerinde kendi kudreti de vardır. İyiliğe kullandığında iyilik yaratılır, kötülüğe kullandığında kötülük yaratılır. Bu yüzden Allah iyi işlerden razı, kötü işlerden ise razı değildir. Peygamberler Allah'ın elçileridir, onların sözünde yalan veya eksiklik olmaz. Cennet ve cehennem Allah tarafından yaratılmıştır. Bunlar mükâfat ve ceza yerleridir. İbadetler imanın esası ve ölçüsü değildir. Farzlara inandığı hâlde yapmayan kâfir olmaz. İman ile fiiller ayrı şeylerdir. Mümin günah işlemekle imanını kaybetmez. Ama farzı inkâr etmek, emir ve yasakları değiştirmeye kalkmak veya inanmamak imanı ortadan kaldırır. Halifelik dinin esası değildir. Dört Halife'nin birbirlerine sadece öncelik sırası vardır. Ashab-ı Kiram'ı sevmek gerekir. Ölenin ruhunun başka bir bedende canlanacağına inanmak günahtır, çünkü böyle bir şey olmayacaktır.

Maveraünnehr'e komşu Türkler daha çok Ebu Hanife ekolünün temsilcileriyle temas ediyorlar ve onların anlattıklarını dinliyorlardı. Bununla birlikte, herhâlde Müslümanlar arasında sürüp giden kelâm ve fıkıh tartışmalarının son derece karmaşık hâlinde

ilgi duymaktan ziyade temas hâlinde oldukları sıradan insanların dinî yaşayışları ilgilerini çekiyor olmalıdır. Çünkü bu yeni komşuları kendi millî tanrılarından farklı olarak evrensel bir "Allah" ve onun emir ve yasaklarını ihtiva eden "Kur'an" ile hareket ediyorlardı. Aslında Türklerin zihin dünyasını alt üst eden nokta da bu evrensel kavramlar olmalıydı. Yeni bir din arayışı içinde olmayan bir topluluk için dış tesirlerin etkisi de sınırlı kalıyordu ve yeni anlayışın tesir uyandırması için uzun bir zamana ihtiyaç vardı.

Bu sırada Aral Gölü etrafında ve Seyhun Irmağı'nın aşağı boylarında olan Oğuzlar eski inançlarını bütünüyle muhafaza ediyorlardı. Fadlan'a göre hiçbir şeye ibadet etmiyorlar, başları sıkışınca "Bir Tanrı" diye dua ediyorlardı. Daha çok "akılla" hareket ediyorlardı. Bununla birlikte İslam kültür sahasına yakınlık ve Müslüman tüccarlarla sıklıkla karşılaşmanın bir sonucu olarak İslam dini hakkında az çok bilgi sahibi olmaya başlamışlardı. İbn-i Fadlan'ı ağırlayanlardan Küçük Yınal, daha önce Müslüman olmuş, kabilesi; "*Müslüman olursan bize beylik edemezsin.*" diye itiraz edince eski dinine geri dönmüştü. Görünürde yeni dine karşı bir tepki bulunuyordu. Bununla birlikte bir Müslüman ile karşılaşınca inandıklarından değil de sırf ona hoş görünmek için *"Lâ ilahe illâ Allah."* diye seslenenler de vardı.

Muhtemelen bir sohbet esnasında Oğuzlardan biri İbn-i Fadlan'dan Kur'an okumasını istemiş, o

okurken de beğendiğini göstermek için susmamasını rica etmişti. Bu Oğuz bir gün Fadlan'a; "*Tanrınızın karısı var mı?*" diye sormuştu. Bunun üzerine Fadlan bu soruyu büyük günah sayıp yüksek sesle "*Süphanallah*!" deyince Oğuz da aynı şekilde tespih etmişti.

Oğuz ülkesi, Müslüman tüccarın hem alışveriş yaptığı hem de gelip geçtiği bir yerdi. Bir Müslüman tüccar Oğuz beylerine hediyeler sunmadan ve yanına kefil olarak Oğuz ülkesinden bir arkadaş bulmadan gelip geçemezdi. Müslüman misafir geldiğinde arkadaşı olan Oğuz, hemen onun için bir "Türk çadırı" kurar, imkânı ölçüsünde kesip yemesi için koyun verirdi. Bu Müslüman tüccar onların yanından ayrılırken, eğer yük hayvanlarından biri hastalanır veya güçten düşerse onu Oğuz'a bırakır, ondan ödünç hayvan alarak yoluna devam eder, dönüşte ödünç aldığı hayvanı iade ederdi. Oğuz'un Müslüman arkadaşı yolculuktan dönmezse veya vefat ederse Oğuz, kervanı çevirir ve ona verdiği malların tazminini isterdi. Kervanın reisine; "*O senin amcaoğlundu.*" ya da "*O da senin gibi bir Müslümandı. Sen de ondan al.*" derdi. Eğer ödünç mal verdiği Müslüman kaçmışsa gittiği yeri öğrenir, onu arayıp bulur, mallarını geri alırdı. Benzer bir şekilde bir Türk, Müslüman birine misafir olur ve oradayken vefat ederse diğer Türkler ondan hesap sorar, kan davası güderlerdi. Esasında kan davası Oğuzlar arasında oldukça yaygındı.

İbn-i Fadlan, Oğuzların ülkesinden ayrılırken Oğuz subaşılarından Etrul'u ziyaret etmiş, pek çok hediye sunduktan sonra İslam'a davet etmeyi de ihmal etmemişti. Buna karşın Etrul, *"Siz dönünceye kadar cevabımı hazırlarım."* diye onu başından savmıştı.

İbn-i Fadlan 922'de Oğuz ülkesinden çıktıktan sonra Peçeneklerin sahasına girmişti. Burası her hâlde Peçenek boylarının en doğuda kalan kısımları olmalıydı. Çünkü ana kütle 860 yılından itibaren İtil Irmağı'nı geçip önlerindeki Macarları Don ve Kuban bölgesinden daha batıya sürmeye başlamışlardı. Bu bakımdan Macarlar, Peçeneklerin önünden çekilirken ne kadar korkuyorlarsa, Avrupa içlerine doğru akınlar yaparken o kadar cesur davrandılar. Orta Avrupa'da bugünkü Macaristan topraklarını yeni ve değişmez yurtları olarak kabul ettikten bir süre sonra Hristiyanlığın tesirine girdiler. 1000 yılında Hristiyanlığı benimsediler. Bundan sonra Asya bozkırlarına dair hatıralarını yavaş yavaş unutup Avrupa kültürünün bir parçası hâlinde geldiler.

Peçenekler ise İtil Irmağı'ndan Tuna'ya kadar olan sahayı yurt tutup uzun süre Rusların güneye sarkmalarına mâni oldular. Kiyef Rusyası üzerine kurdukları baskı 1036 yılına kadar devam etti. Nihayet onlara yenilip Tuna boylarına indiler. İbn-i Fadlan'ın karşılaştığı Peçenekler, bir müddet sonra Başkırtların içine karışarak kaybolmuşlardır. Fadlan, Peçeneklerin Oğuzlara nazaran daha az koyuna

sahip olduklarını görmüş ve bunu onların aşırı fakirliğine yormuştu.

İslam coğrafyacılarının eserlerinde Peçenekler hakkında genellikle sınırlı bilgiler dolaşmaktaydı. Bu husus onların İslam dünyasına uzak kalışlarından kaynaklanıyordu. Hristiyanlık ile karşılaşmış olmalarına rağmen henüz atalarının dinlerine inanıyorlardı.

Hristiyanlık az da olsa Hazarların ülkesinde yayılabilmişti. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Hazarların yönetici zümresi arasında Musevilik etki alanı bulmuştu. Bunun yanı sıra eski Türk inançlarını sürdüren kalabalık bir Türk topluluğu bulunuyordu. Bu sonuncuların inançlarını Gerdizî, Türk Oğuzların inançlarına benzer bir inanç diye tarif etmiştir. Hazarlar, komşu Türklere kıyasla bölgenin en güçlü devleti durumundaydı. Güneyinde Oğuz ve Peçenekler, doğusunda İtil Bulgarlarını baskı altında tutuyorlardı ve muhtemelen onların bey ailesinden rehineler tutuyorlardı. Onların en çok mücadele hâlinde oldukları siyasi güç ise Kafkaslardan kuzeye doğru ilerlemeye çalışan Arap/İslam ordularıydı. Bu yüzden İslam coğrafyacılarının dikkatini çekiyorlardı. İbn-i Rusteh'in sözüne bakılırsa, Hazarların ilk merkezi Belencer şehriydi ama Müslümanların saldırıları başlayınca burayı terk ederek daha kuzeydeki İtil şehrine çekilmişlerdi. Buradan güneye doğru dört günlük yol mesafesinde Semender şehri yer alıyordu. Semender'den güneye doğru dört gün yol mesafesinde ise Kafkasların Hazar

Denizi'ne dikey kavuştuğu noktada Derbend şehri yer alıyordu. Buraya Türkler Demirkapı, Araplar Babü'l-Ebvab adını vermişlerdi. Araplar bu şehrin duvarlarının Zülkarneyn tarafından inşa edildiğine inanıyorlardı. Kafkaslardaki büyük şehirlerden biri olan el-Beyda'a da Hazar hâkimiyetindeydi.

Hazar ahalisi arasında az da olsa Müslümanlar vardı. Bunlar Harezm ülkesinde veba yayılınca oradan ayrılarak gelmişlerdi. Güya onlar; Hazar hakanıyla, vezirlerden birinin Müslümanlardan oluşması, cami inşa etmelerinin ve ezan okumalarının serbest olması gibi maddeler içeren bir antlaşma yapmışlardı. Yahudiler ise Bizans ülkesinden gelip Hazarlara sığınanlardan oluşuyordu. Hazar hakanının Yahudiliği benimsemesinde de bunların etkisi olmuştu.

Hazarların başkentinde yedi tane büyük yargıç bulunuyordu. Bunlardan ikisi Hristiyanların, ikisi Yahudilerin, ikisi Müslümanların ve bir tanesi de eski inançlarını muhafaza edenlerin işlerine bakıyorlardı.

İbn-i Fadlan'ın Yayık Irmağı'nı geçtikten sonra tesadüf ettiği Başgırtlar, henüz atalarının dinine inanıyorlardı. Her ne kadar aralarında Müslüman olanlar varsa da tabiat kuvvetlerine inanç bütün canlılığı ile devam ediyordu. Fadlan'a yaz, kış, yağmur, rüzgâr, ağaç, yer, su, gece gibi pek çok tanrıdan söz etmişlerdi. Ama hepsinin üzerinde Gök Tanrı'nın bulunduğunu söylemişlerdi. Bu yüzdendir ki Fadlan, onların yeryüzündeki her şeye tapındığını

düşünmüştü. (Sonraki yıllarda Başgırtların arasında İslamiyet'in yayılmasına ise İtil Bulgarları vesile olmuştu.) Başgırtlar; Bulgar ülkesine 25 konak, Peçenek topraklarına ise 10 günlük yol mesafesinde yer alıyorlardı.

İbn-i Fadlan'ın asıl hedefi olan İtil Bulgarları, İslam kültür sahasına oldukça uzakta olmasına rağmen Müslüman olmaları herhâlde halifeyi de oldukça şaşırtmıştı. Bunlar vaktiyle Hristiyan olan Tuna Bulgarlarının kan akrabalarıydılar. 8. yüzyılda ana kütleden ayrılarak İtil ve Kama Irmağı boylarına yerleşmişlerdi. Hâkim oldukları saha özellikle kürk ticareti bakımından Müslüman tüccarların uğrak yeriydi. Tüccarların en kolay ulaşım aracı İtil Irmağı boyunca işleyen gemilerdi. İster Hazar Denizi yoluyla ister Kafkaslar veya Harezm üzerinden kara yoluyla gelmiş olsunlar kuzeye, Bulgar ülkesine doğru ilerlemenin en kolay yolu buydu. Bulgarlar ise Sibirya ve Asya'nın derinliklerinden getirdikleri koyun, samur veya tilki kürklerini pazarlama imkânı buluyorlardı.

Bulgarların hepsi kubbeli çadırlarda oturuyordu. Çadırların en büyüğü hükümdara aitti. O kadar ki, içine bin kişi sığabilirdi. Aralarında ahşap evlerde oturanların bulunduğuna dair kayıtlar da mevcuttur. Onların 10. yüzyılın hemen başlarında İslamiyet'e girdikleri tahmin olunmaktadır. Ne var ki, onların İslam kültür coğrafyasına ve siyasi mücadele sahalarına oldukça uzak mesafede bulunmalarına rağmen ne suretle ve nasıl İslamlaştıkları hususu

belli değildir. Büyük ihtimalle ticaret amacıyla ülkelerine gelen Müslüman tüccarların vasıtasıyla bu din ile tanışmışlardır.

İtil Bulgarları, ticaret yolları üzerinde olmaları ve şehirlerinin zenginliği sebebiyle Hazarların tehdidi altındaydılar. Bu yüzden en azından bir kale inşa edebilmek amacıyla Abbasî halifesinden yardım istediler. Halife Cafer b. Muktedir Billah 921 yılında elçilik heyetiyle birlikte mimarlar ve bir miktar para gönderdi. Bu sırada Bulgarların başında İlteber Almış Han vardı. İbn-i Fadlan'ın da içinde bulunduğu elçilik heyeti, uzun ve meşakkatli bir yolculuktan sonra 922 yılında Bulgar ülkesine ulaştı.

Halife'nin elçisi açısından Bulgar ülkesi oldukça ilginç özelliklere sahipti. Fadlan ülkeye geldiğinde gündüzler uzamış, geceler kısalmıştı. Gün doğumunda gökyüzündeki kızıllık yere yansıyor; dağlar, ovalar kızıllığa bürünüyordu. Gece hava kararmadan yeniden sabah oluyordu. Öyle ki, gökyüzünde parlaklığı görülebilen yıldız sayısı neredeyse on beş kadardı. Şafakta ise kutup ışıkları görkemli oyunlarını gösteriyorlardı. Fadlan gökyüzünün kızıllığı üzerine gelen bulutları ve sürekli hareket hâlinde olan kutup ışıklarını ellerinde mızraklar ve kılıçlarla birbirleriyle savaşan insanlara benzetmişti. Korkuya kapılıp dualar etmeye başlayınca Bulgar onların bu hâllerine çok gülmüşlerdi. Bu gördüklerinin anlamını sorduklarında ise mümin cinlerle kâfir cinlerin savaşları olduğunu anlatmışlardı.

Bulgarlar köpek ulumalarını uğurlu sayıp seviniyorlar, o yılın bolluk ve barış içinde geçeceğine inanıyorlardı. Keza her yerde dolaşan yılanlardan da korkmuyorlar, onları öldürmüyorlardı. Yılanlar da onlara dokunmuyordu. Bulgarların en çok korktuğu şey yıldırım çarpmasıydı. Bir eve yıldırım düşerse bunu Tanrı'nın bir gazabı sayıyorlardı.

Fadlan'ın anlatılarından Bulgarlar arasında İslamiyet'in yayılmasının devam ettiği anlaşılıyor. Çünkü Berencer adlı bir kalabalık bir topluluk yeni Müslüman olmuştu ve namaz kıldıkları hâlde Kur'an okumayı bilmiyorlardı. Fadlan bizzat ilgilenerek içlerinden bazılarına namaz kılacak kadar ayet öğretmişti. Hatta içlerinde henüz İslamiyet'e girmemiş birkaç kişiyi de bizzat kendisi Müslüman yaptı.

Aslında bu açıdan Bulgarların İslamiyet ile ilgili bazı uygulamaları ile Fadlan'ın dinî bilgileri arasında eksiklik veya çelişkiler bulunuyordu. O; ezanın okunması, mirasın paylaşılması gibi hususlarda düzeltmeler yapma ihtiyacı duymuştu. Fakat en karmaşık olan şey kadın ve erkeklerin aynı nehirde çıplak olarak birlikte yıkanmalarıydı. O, her ne kadar kadınların erkeklerden gizlenmeleri konusunda uzun uğraşlar verdiyse de başarılı olamamıştı. Bununla birlikte onların asla zina yapmadıklarını da gözlemlemişti. Böyle bir hâlin vukuunda zina edeni, ister kadın ister erkek olsun ayırt etmeksizin bacaklarından ve kollarından kazıklara bağlayıp ikiye parçalıyorlardı.

Abbasî halifesinin elçileri Bulgarların başkentine bir günlük yol mesafesi kadar yaklaştıklarında onları, Almış Han'ın oğulları ve dört beyi karşıladı. Almış Han ise şehirden iki fersah mesafede onları karşılamaya çıkmıştı. Onları görünce yere kapanıp secde etti, üzerlerine gümüş paralar saçtı, büyük kubbeli bir çadır kurup orada ağırladı. Birkaç gün geçtikten sonra Almış Han ve şehir ahalisi toplandı. Heyet, Almış Han'a halifenin gönderdiği hediyeleri sundular. Bunlar siyah hilatler, eyer, sarıktı. Almış Han'a siyah hilat giydirilip, sarık sarıldıktan ve atı eyerlendikten sonra halifenin mektubu okunmaya başlandı. Fadlan mektubu okurken herkes ayakta dinliyor, tercüman kelime-be-kelime tercüme ediyordu. Mektubun okunması bitince oradakilerin hepsi birden tekbir getirdiler; öyle ki, yer gök inledi. Diğer mektupların da okunmasından sonra Almış Han'a ve yanında oturan eşine hediye takdimleri yapıldı. Bağdat'tan getirilen kokular, inciler, hilatler sunuldu. Oradakiler de sevinç gösterisi olarak üzerlerine altın ve gümüş paralar saçtılar.

Ertesi gün Almış Han elçilik heyetine büyük bir ziyafet verdi. Fadlan'ın anlattığına göre sofraya gelen yemekten önce Almış Han tatmış, daha sonra her kime ikramda bulunduysa onun önüne sofra açılmış. En sonunda ise halifeye duyduğu saygı işareti olarak bal şerbeti içilmiş.

Fadlan açısından ilginç durumlardan biri de Almış Han'ın ismini değiştirmesiydi. Fadlan'ın tespitine göre caminin minberinin üzerinde, "*Allah'ım*

Bulgarların hükümdarı İlteber'i ıslah et!" şeklinde bir yazı bulunuyordu. Fadlan buna itiraz ederek bu tür yazılar yazmanın uygun olmadığını, gerçek hükümdarın Allah olduğu ve minbere onun adından başka bir şey yazılamayacağını anlattı. Hatta halifenin hutbede sadece kendi adını okuttuğunu, imkânı var iken herhangi bir yere yazı yazdırmadığını söyledi. Bunun üzerine Almış Han, hutbeyi nasıl okutması gerektiğini sormuş, Fadlan da kendi adı ve babasının adıyla okutmasını salık verince babasının kâfir olduğunu, kendi adını da onun verdiğini bu isimle okutamayacağını söyleyip babasına Allah'ın kulu anlamında "Abdullah" deyip, kendisi de halifenin adını (Cafer) almıştır. Bundan sonra hutbede, "*Bulgarların emiri, halifenin mevlâsı Cafer b. Abdullah*" şeklinde okunmaya başlanmıştır.

Bütün bunlar bir yana Almış Han'ın asıl derdi, mektupta gönderildiğinden söz edilen 4000 dinarlık meblağın teslim edilmemesiydi. Elçilik heyetinin ağırlanması faslının tamamlanmasından üç gün sonra Almış Han bu meseleyi gündeme getirdi. Fadlan, vakit darlığı sebebiyle paranın toplanamadığını izah etmeye çalıştıysa da onu bir türlü ikna edemedi. Han, mektup geliyorsa paranın da gelmesi gerektiğini, eğer halifeden bir mesaj gelecekse bunun kendi elçisinin de getirebileceğini söylüyordu. Aslında Bulgar hükümdarının kişisel serveti bile bir kale inşasına yetebilirdi ama Almış Han, halifenin göndereceği paranın kendileri için sembolik bir anlam taşıdığına ve uğur getireceğine inanıyordu. Bu

yüzden elçilik heyetini neredeyse kovacak noktaya kadar gelmişti. Bereket versin, Fadlan onu uzun uğraşlar sonucu ikna edebilmeyi başarmıştı.

Bu küçük Türk topluluğunun İslamlaşmasının Türk tarihi içinde dikkat çekici bir boyutu bulunmuyordu. Çünkü etki alanları kısıtlı, siyasi ve askerî güçleri zayıf, bir kültür sahası meydana getirmekten oldukça uzaktılar. Buna karşın Türkistan sahası, Türk kavimlerinin harmanlandığı bir alan olmakla İslam dünyası için yeni bir güç olarak doğurmaya hazırlanıyordu ve görünüşe göre Türkistan'ın en güçlü devleti durumunda olan Karahanlılar İslamiyet'in etki sahasına girmek üzereydiler.

İbn-i Fadlan'ın Bulgar ülkesine seyahatinden dönüşte Karahanlılara uğramış olsaydı, bu sırada orada yaşanan büyük değişimi görmüş olacaktı. Çünkü Karahanlı şehzadelerinden Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'e girdiği yolundaki haberler her tarafta dolaşıyordu.

Satuk Buğra Han, Karahanlı hükümdarı Oğulçak Kadır Han'ın yeğeniydi. Babası Arslan Han'ın 915 yılında ölümünden sonra Karahanlı tahtına II. Arslan Han geçince o da hayatını tehlikede görerek ülkenin batı kanadını yöneten amcası Oğulçak Kadır Han'a sığınmıştı. Bundan on yıl kadar önce, 904'te, Oğulçak'a sığınmış olan bir başka kişi Samanî (Samanoğulları) ailesinden Ebu Nasr b. Mansur idi. Oğulçak, onun ibadetlerini rahatça yerine getirebilmesi için Kaşgar yakınlarındaki Artuç kasabasında cami inşa etmesine ve etrafına adamlar

toplamasına izin vermişti. Satuk, vergi tahsili için gittiği Artuç'da Ebu Nasr ile karşılaştı. Aslında bu karşılaşma hakkında iyi veya kötü bilgiler topladığı Müslümanlarla ve İslamiyet'le ilk karşılaşmasıydı. Onunla samimiyetini geliştirdi, dinî bilgiler öğrendi. Kısa zaman sonra da İslamiyet'i kabul edip "Abdülkerim" adını aldı.

Satuk Buğra Han'ın (942-955) Müslüman olmadan önce nasıl bir inanca sahip olduğu yolunda genellikle belirsizlik vardır. Onun eski Türk inançlarına sahip olması kuvvetli bir ihtimaldir. Yukarıda ifade edildiği üzere, onlara coğrafi bakımdan en yakın Türklerden sadece Uygurlar önce Maniheizm'in daha sonra Budizm'in tesirine girmişlerdi. Diğer Türk boylarının ise henüz eski inançlarını devam ettirdiği bilinmektedir. Satuk'un çocukluk ya da gençlik yıllarında ruhi bakımdan ne tür bir çalkantı ve arayış içinde olduğuna dair bilgiler de bulunmamaktadır. Bir gece rüyasında gökten inen bir kişinin; "*Müslüman ol ki, dünyada ve ahirette esenlik bulasın.*" şeklinde telkinde bulunduğu, sabah olunca da rüyasının tesiri ile Müslüman olduğu yolundaki rivayet aslında onun destani bir vasıf kazanan hayat hikâyesinin bir parçası gibi durmaktadır. Keza İslamiyet'e girdiğinde henüz on iki yaşında olduğuna dair rivayetler de aslında Hz. Ali benzetmesinden başka bir şey değildir. Bilindiği üzere Hz. Ali de Müslüman olduğunda henüz çocuk yaştaydı. Bu yönleriyle her ikisi de putperest olmadan ya da başka bir Tanrı'ya tapınmadan doğrudan tevhit inancına sahip olmuşlardı. Neticede Türkler arasında ilk defa

aristokrat zümreden birinin İslamiyet'e girmesinin Türkistan'daki büyük dinî ve kültürel değişimin önünü açtığı muhakkaktır. Yukarıdan aşağıya doğru sirayet eden bu tür kitlesel din değiştirmelerde siyasal liderlerin etkili olduğu bilinen bir mevzudur. Bunun başarısız örneklerinden birini İbn-i Fadlan Oğuzlara dair anlatısının içinde vurgulamış, bazı kabile reislerinin Müslüman olduğunu ama kabilesinin itirazı üzerine eski dinine dönmek zorunda kaldıklarını bildirmişti. Satuk Buğra Han'ın başarısı ise Karahanlı tahtına geçmiş olmasından kaynaklanıyordu.

Rivayete göre, Satuk Buğra Han yirmi beş yaşına geldiğinde amcası Oğulçak'a karşı taht iddiasında bulunmaya başladı. Bu süre zarfında Müslüman olduğunu gizlediği, sadece etrafında güvendiği kişileri İslam'a davet ettiği yolundaki anlatılar da bu rivayetin bir parçası olmalıdır. Aslında mesele onun kaç yaşında Müslüman olduğu konusundan kaynaklanmaktadır ve aradaki tarihî boşluğun doldurulması için kurgu yapılmaktadır. Haddizatında onun İslamiyet'e girişi ile ilgili de 920 tarihinden başka 932, 940, 945 gibi tarihler de verilmektedir.

Satuk Buğra Han'ın taht mücadelesinde Ferganalılardan geniş destek aldığı anlaşılıyor. Kısa zaman içinde Tabgaç Balık, Atbaşı ve Kâşgar'ı ele geçirdi. Amcasını bertaraf ettikten sonra Karahanlı tahtına oturdu. Bir süre sonra Balasagun'u da hâkimiyeti altına aldı. 955'te vefat ettiğinde İslamiyet yavaş da olsa Karahanlı topraklarında yayılma göstermişti. Ancak en ciddi değişim, oğlu Baytaş Arslan Han

zamanında oldu. 960 yılının hemen başlarında iki yüz bin çadırlık bir Türk topluluğunun Müslüman olduğu yolundaki haberler Bağdat'a ulaştı.

Bu büyük değişim, bütün Türkistan'da geniş bir yankı uyandırdı. Öncelikle Karahanlı hâkimiyet sahasında İslamlaşma hız kazandı. Ülke baştan başa İslami kurumlar ile dolmaya, her yerde camiler, mescitler, ribatlar görünmeye başladı. Birkaç yıl içinde Türkistan'da Taraz, İsficab, Mirki, Barshan, Otluh, Cemuket gibi şehirler İslam kültür sahasına dönüştü. Karahanlıların cihat sahası henüz Müslüman olmamış Türk topluluklarının bulunduğu bölgelerdi. Özellikle Maniheist Uygurlar hedeflerinde duruyordu. Bu mücadele o kadar değerliydi ki, Türk halk şarkılarına bile yansımıştı. Kaşgarlı Mahmud'un derlediği şarkılardan biri şöyleydi:

Kemi içre oldurup
Ila suvın keçtimiz
Uygur tapa başlanıp
Mınglak elin açtımız.

Tünle bile bastımız
Tegme yangak bustımız
Kesmelerin kestimiz
Mınglak erin bıçtımız

Beçkem urup atlaka
Uygurdaki tatlaka
Ogrı yavuz ıtlaka
Kuşlar kipi uçtumız

Kelginleyü aktımız
Kentler üze çıktımız
Furhan evin yıktımız
Burhan üze sıçtımız

Kudruk katık tügdümiz
Tengri üküş ögdümiz
Kemşip atıg tegtimiz
Aldap yana kaçtımız

(Ila Irmağı'nı geçip Uygur ülkesine yönelip Mınglak'ı fethettik. Atlarımızı süsleyip Uygur ülkesindeki Tatların üzerine kuşlar gibi uçtuk. Atlarımızın kuyruğunu bağladık. Tanrıya dua edip düşmanın üzerine saldırdık. Geri çekilip geceleyin yine bastık. Sonun Mınglak askerlerini biçtik. Onlara seller gibi saldırdık. Tapınaklarını yıkıp heykellerine pisledik.)

Türklerin dinî hayatında görülen bu büyük değişimin Satuk Buğra Han ile başlamış olması, Türklerin zihin dünyasında onun adına menkıbeler oluşmasına ortam hazırladı. Bir yanda yeni bir dine geçmenin coşkusu, diğer yanda Türkler gibi büyük bir siyasi ve askerî gücün İslam dünyasına kazandırılmış olması âdeta mucize olarak görülüyordu. Bundan dolayı menkıbevi hayatında Satuk Buğra Han, neredeyse peygamberlerle eş tutulmuş; Hz. Muhammed'in yüksek beğenisine ve sevgisine mazhar gösterilmiştir.

Destana göre, Hz. Muhammed Miraç'ta kendisinden önceki peygamberlerin ruhları ile

karşılaştığında aralarında peygamber olmayan birini gördü. Cebrail'e onun kim olduğunu sordu. Cebrail, "*Ya Resulullah! Bu kişi bir peygamber değildir. Sizin ümmetinizden önemli bir kişinin ruhudur. Sizin vefatınızdan üç yüz yıl sonra doğacak, Türkistan vilayetindeki insanlara İslam dinini kabul ettirecek ve sizin şeriatınızı uygulayacak kişidir. Adı Hazret-i Sultan Satuk Buğra Han Gazi'dir.*" cevabını verdi. Hz. Muhammed buna şaşırdı. "*Peki, benim ümmetimden birinin peygamberlerin ruhu arasında bulunmasının hikmeti nedir?*" diye sordu. Bunun üzerine Cebrail, "*Bunun iki sebebi var. Birincisi sizin dininizi, şeriatınızı Türkler arasında öğretecek ve yayacak; sizin hükümlerinizi halka ulaştıracak, doğru öğrenmelerini sağlayacak. İkincisi ise zaman içinde gelmiş olan peygamberlerden bazıları iki kişiden fazlasını Müslüman yapmadan öldüler. Ama bu kişi, ümmetinizden sayılamayacak kadar çok kişiyi, Tanrı'nın güzel insanlarını Müslüman yapacak; onları İslam ile müşerref kılacak, doğru yoldan ayrılmışları Tanrı'nın ve sizin yolunuza döndürecek.*" dedi ve ilave etti: "*İşte saydığım bu sebeplerden dolayı Yüce Tanrı bu kişinin ruhunu, diğer peygamberlerinin ruhunun yanında olmasını istedi.*"

Hz. Muhammed bunun üzerine çok mutlu oldu, Tanrı'ya şükür kıldı; "*Şükürler olsun, Türkistan'ın sıcaklığı gönlüme düştü, huzur verdi. Çünkü oraların İslam ile müşerref olduğunu*

görememekten dolayı üzüntü duyuyordum. Artık mutluyum." dedi. Bundan sonra o ve sahabesi, Satuk Buğra Han için sürekli Fatihalar okudular. Önceleri sahabeler kime okuduklarını bilmiyorlardı. Bir gün Hz. Muhammed'e sordular. O, Miraç'ta başından geçen vakayı anlattıktan sonra *"Bu sebepten Satuk Buğra Han Gazi'ye dua ediyorum."* dedi.

Bir süre sonra sahabe Satuk Buğra Han'ı görmek isteyip Hz. Muhammed'den bu konuda ricada bulundular. Hz. Muhammed kabul edip dua etti. Çok geçmeden Satuk Buğra Han'ın ruhu yanında kırk süvarisiyle birlikte çıkıp geldi. Hz. Muhammed, *"Türkistan'ı İslam'a kavuşturacak olan yiğit budur"* diyerek onu sahabeye tanıttı. Sahabe, Satuk'u görünce beğendi; *"Elhamdülillah, bu yiğitlerin Türkistan havalisini Müslüman yapacak olması ne güzel."* dedi. Satuk Buğra'nın ruhu daha sonra kayboldu. Onlar gidince Hz. Muhammed, o kırk kişiden birinin Ebu Nasr Samanî olduğunu, Satuk'a İslamiyet'i onun öğrettiğini söyledi. Bundan sonra sahabeler, Hz. Muhammed'in ölümünden üç yüz otuz sene sonra Türkistan'da Satuk Buğra'nın dünyaya geleceği, on iki yaşında İslam ile müşerref olacağı yolunda kayıt düştüler. Bir de *"Türk'ten ilk Müslüman olacak kişi Satuk'tur."* hadisini kaydettiler.

Menkıbeye göre, Satuk doğduğunda yeryüzünde bazı sarsıntılar oldu. Her yerden sular

fışkırdı. Kış mevsimi olmasına rağmen güller açtı. Kâfir din adamları bu durumu merak edip halkın arasına girdiler, bir çocuğun doğduğunu ve İslam'a gireceğini öğrendiler. Bunun üzerine Satuk'u öldürmek için planlar yaptılar. Ama onun annesi durumu öğrenip oğlunu korudu, öldürülmesine izin vermedi. O da on iki yaşına gelinceye kadar Müslüman olduğunu kimseye söylemedi, sadece kırk arkadaşıyla sohbet ederdi. Bu arkadaşlarından bazıları gönül rızasıyla, bazıları kılıç zoruyla Müslüman oldular. Hepsi dinin gereklerini yerine getirmeyi Ebu Nasr'dan öğrendi.

Ebu Nasr da Hz. Muhammed tarafından Türkistan'a gönderildi. Satuk ile Ebu Nasr'ın karşılaşması sonunda ise Satuk Müslüman oldu.

Satuk, Ebu Nasr'dan izin alarak İslam'ı yaymak için faaliyete başladı. Önce amcasına (menkıbede Harun Buğra Han) karşı savaşarak tahtı ele geçirdi. Müslüman olmayanlar bunu duyunca savaşmaya geldiler. Yeryüzü kanla doldu. Nihayet Müslümanlar zafer kazandı. Yirmi bin kişi daha Müslüman oldu. Bütün bu mücadeleler sırasında Satuk Buğra Han'ın bazı kerametleri görüldü. Bunlardan ilki; Satuk Buğra'nın duası ile amcasının yere batması, toprağın onu yutmasıdır. Bir başka kerameti, kılıcının savaş esnasında kırk kez uzamasıdır. Bir başkası ise atının ağzından alevler çıkması ve düşmanlarını yakmasıdır. Yine Satuk Buğra ve arkadaşları avladıkları bir geyiği yerken tuz kalmadığını gördüler.

Satuk'tan tuz istediler. O da elini havaya kaldırdı. Bir avuç tuz peyda oldu. Bir kısmını geyik etine serpti. Geriye kalanı bir dağın üzerine attı. Dağ baştan başa tuz oldu.

Satuk Buğra Han, on iki buçuk yaşında gazi oldu. Bundan sonra yazları kâfirlerle gaza yaptı, kışları dua ve ibadet ile meşgul oldu. Çin'e kadar seferler yapıp her tarafı Müslüman yaptı. Nihayet bu seferlerinin birinde hastalandı. Gaipten gelen "Kaşgar'a dön!" emri üzerine dönüp Kaşgar'a geldi. Hastalığı ilerledi. Ecel erişti.

Görüleceği üzere Satuk Buğra Han'ın İslamiyet'i kabulü ve Türkistan'da İslam'ın yayılışı meselesi dinî motifler, olağanüstü olaylar ile süslenerek görkemli bir anlatıma kavuşturulmuştur. Bu kurguya göre, Satuk Buğra Han'ın ölümden kurtulması Musa kıssasına, on iki yaşında Müslüman olması Hz. Ali'nin İslamiyet'i kabulüne benzetilmiştir. Miraç'ta Hz. Muhammed ile karşılaştırılması onu neredeyse peygamberler safına çıkaracak kadar cesurcadır. Bu ilk karşılaşmaların önceden bilinmesi ise ruhun bedenden önce yaratıldığı gibi İslam dışı benzetmelerden kaynaklanmaktadır. Fakat her ne olursa olsun destan, Türklerin İslamlaşma süreci içinde Satuk Buğra Han'ın oynadığı merkezî rolü tasvir etme bakımından önemini muhafaza etmektedir.

Satuk Buğra'nın ölümünden birkaç yıl sonra, 962'de, Samanoğullarında vali olan Alp Tekin, Gazne'yi ele geçirdi. İslam dünyasında bundan sonra

Gaznelilerin adı yükselmeye başlarken Samanoğulları yavaş yavaş inkıraza doğru sürüklendi. Karahanlılar 992'de Maveraünnehr'e hâkim oldular. Aşağı yukarı aynı tarihlerde Horasan ve bir süre sonra da Harezm bölgesi Gaznelilerin eline geçti. 999'da Samanoğulları tarihten çekildi. Böylece Türklerin önündeki en önemli duvar yıkıldı. Böylece neredeyse üç yüz yıldır darü'l-harp olan Maveraünnehr ve çevresi artık bu özelliğini büsbütün yitirdi, İslam kültür sahası bütünüyle Türk kültür sahası ile iç içe girdi.

Bütün bu gelişmeler esnasında Aral Gölü, Seyhun Irmağı'nın aşağı boyları ile Hazar Denizi arasındaki bölgede bulunan Oğuzlar da İslam kültür sahası ile büsbütün yakınlaşmışlardı. Seyhun boyları ve Aral Gölü'nün güney kesimleri Oğuzların sıklıkla dolaştıkları ve yaylak kışlak hayatı sürdürdükleri yerlerdendi. Oğuzların koyunları Maveraünnehr bölgesinde son derece revaçtaydı. Bu alışveriş kültürlerarası geçişkenliği de kolaylaştırıyordu. Zaten İbn-i Fadlan'ın tespitleri Oğuzların Müslümanlara karşı düşmanca tutum içinde olmadıklarını açık bir şekilde göstermektedir. Yine de İslamiyet yavaş yavaş toplumun içine sokulmaya başlamıştı. Bununla birlikte eski inançların da yabana atılmayacak bir etkisi bulunuyordu. Bu açıdan bakıldığında Türk ve İslam inançları –ya da kültürleri- içten içe sürüp giden çatışma hâlindeydi ve bu husus destani mahiyetteki eserlere de yansımıştı.

Reşideddin Oğuznâmesi diye meşhur olan *Tarih-i Oğuz*'da ise Oğuz Kağan, Yafes'in oğlu Türk'ün torunu olmakla doğuştan Müslüman'dı. Yani henüz İslamiyet yeryüzüne indirilmeden tevhit inancını benimsemişti. Yalnız, babasından ve ailesinden çekindiği için inancını uzun süre gizlemek -tıpkı Satuk Buğra Han gibi-, yaşı geldiğinde eski inançlarını muhafaza eden babasına ve amcalarına karşı savaşmak zorunda kalmıştır. Evliliği de yine kendisi gibi tevhit inancını benimseyen bir hanımla olmuştur ki, burada tebliğci durumda olan Oğuz Kağan'ın kendisidir. Böylece onun oğulları da tevhit inancında doğmuşlardır. Oğuz'un kağanlığı yüzyıllarca sürmüş, onun soyundan gelenler çoğalmış yani Oğuzlar meydana gelmiştir. Gün gelip İslam indirildiğinde Oğuzlar, dip dedeleri Oğuz Kağan'ın tevhit inancında doğmasının bir neticesi olarak kolayca Müslüman olmuşlardır.

Bu hikâyede Oğuzların Müslümanlığa girmelerinin nedenlerine hiç değinilmemiş, Oğuz Kağan'ın doğuştan Müslüman olduğuna dikkat çekilerek Oğuzların İslamiyet'e girmeleri mukadder bir sonuç olarak gösterilmiştir. Oysa *Dede Korkut Destanları*'nda durum daha canlı olarak tasvir edilmiş ve iki büyük kültür arasında meydana gelen çatışma hâli "Duha Koca Oğlu Deli Dumrul Boyu" içinde kendisini bulmuştur.

Hikâyeye göre, Deli Dumrul bir yiğidin ölümünün Azrail'in elinden olduğunu öğrenince onu ortadan kaldırmayı ve yiğidin canını kurtarmayı

düşünür. Onu aramaya çıkar. Bir gün arkadaşlarıyla otururken Azrail çıkagelir, ona görünür. Deli Dumrul önce korkar, şaşırır, sonra kendini toparlayıp Azrail'e saldırır ama netice alamaz. Azrail kuş olup uçar gider. Deli Dumrul onun peşine düşer, arar, bulamaz, dönüş yolundayken Azrail aniden ortaya çıkar. Deli Dumrul'u öldürmek ister. Deli Dumrul ona canını bağışlaması için yalvarır. Azrail ise can verip can alanın Allah olduğunu söyler. Bu noktada o, Allah'ın varlığını keşfeder. İmana gelir. Ancak canının bağışlanması için yeni bir yol bulmak zorunda kalır. Allah ondan canının yerine can bulmasını ister. O da önce babasından, sonra annesinden kendisinin yerine ölmelerini ister. İkisi de kabul etmez. Eşi ise canını vermeye razı olur. Bu sevgi Tanrı'ya hoş gelir, Deli Dumrul'u bağışlar. Anne ve babasını cezalandırır.

Deli Dumrul; Türk kültürünü ve inançlarını, onun amansız rakibi Azrail ise İslam inançlarını ve kültürünü temsil eder. Böylece iki büyük inanç karşılaşır, çatışır. Deli Dumrul'un direnişi semboliktir ve etki alanındaki kültürlerin farkına varmadan yaşadığı değişimi tasvir etmektedir. Dumrul'un en başta soyut bir düşman ile –hikâyede zaman zaman somut bir varlığa dönüştürerek çatışmanın ana eksenine otursa da- çatışmasının sonucu bellidir. Fakat hikâyeci "*Ben senin böyle olduğunu bilmezdim.*" ya da "*Peki can verip, can alan Allah mıdır?*" gibi öğretici cümleleri ona söyletmesi gerekir;

"Peki ya sen ne eylemekli belasın, sen aradan çık, ben Allah Teala ile haberleşeyim" dedirtir. Burada Dumrul'un Allah'ın yaratıcı vasfını keşiften başka Azrail'in aracı olmasına itirazı, Allah ile doğrudan iletişim kurma isteği Türklerin din algısını da ortaya koymakta, hatta somutlaştırmaktadır. Nihayet finalde İslam'ı kabul ederek teslim olur:

Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin
Güzel Tanrı
Nice cahiller seni gökte arar yerde ister
Sen bizzat müminlerin gönlündesin
Daim duran cebbar Tanrı
Baki kalan settar Tanrı
Benim canımı alacaksan sen al
Azrail'e almağa bırakma

Artık dinin gereklerini yerine getirme isteğinden başka kazandığını din ve insanlık yolunda harcama sözü verilir.

Yücelerden yücesin
Kimse bilmez nicesin
Güzel Tanrı
Çok cahiller seni gökte arar yerde ister
Sen bizzat müminlerin gönlündesin
Daim duran cebbar Tanrı
Ulu yollar üzerine
İmaretler yapayım senin için
Aç görsem donatayım senin için
Alırsan ikimizin canını beraber al

Bırakırsan ikimizin canını beraber bırak
Keremi çok kadir Tanrı

Aslında kültür/inanç çatışmasının sonuna gelinmiştir ve İslam'ın zaferi ile sonuçlanmıştır. Deli Dumrul'un şahsında Oğuzlar, İslam'ı yeni bir din olarak kabul etmiş ve onların İslamlaşma süreci başlamıştır.

Görüldüğü gibi, hikâyede yer alan bütün motifler özenle seçilmiştir. Deli Dumrul'un görkemli yiğitliği Tanrı'nın büyüklüğü karşısında bir hiçlik noktasına iner. Ancak Tanrı'nın insanlardan beklentisi sadece onun varlığını, birliğini bilmelerinden ve ona ibadet etmelerinden ibaret değildir. Sevgi, hikâyenin finaline saklanarak en güçlü vurguyu yapar. Anne ve babadan beklenen evlat sevgisinin yerini bulmaması, Tanrı tarafından reddedilir ve bu ikisinin ömrü sonlandırılarak cezalandırılır. Buna karşı, eşlerin birbirlerini sevmelerinin Tanrı katında takdir edildiği vurgusu özellikle yapılır ve Deli Dumrul'un hayatının bağışlanması eşiyle birbirlerine karşı besledikleri derin sevgiye bağlanır.

Öte yandan İslamlaşma sürecinde kadın faktörünü de yabana atmamamız gerekiyor. Hatırlanacağı üzere, Oğuz tevhit inancı üzere doğmuş ve rüya aracılığı ile annesiyle konuşup onu da tevhide yani tek bir Allah'a inanmaya davet etmiş, aksi hâlde sütünü emmeyeceğini söylemişti. Annelik içgüdüsü ve merhameti galip gelmiş ve o da eski inançlarını terk ederek tevhidi kabul etmişti. Oğuz'un ikinci hamlesi

ise kendisine eş olacak kadınları tevhide davet etmek olmuştur. Bunlardan da ilk ikisi inançlarından vazgeçmemiş, sonuncusu tevhidi kabul etmişti. Çatışmanın merkezinde bulunmaları hasebiyle hem Oğuz'un annesi hem de eşi bir süre inançlarını gizlemek durumunda kalmışlardır. Aynı şekilde Satuk Buğra Han'ın annesi de oğlunu korumak içgüdüsüyle onun Müslüman olduğunu saklamıştı. Deli Dumrul hikâyesinde de Dumrul'un eşi sadece kendi canını feda etmekle kalmamış aynı zamanda Tanrı'nın varlığını ve birliğini tanımıştı. Bu örnekler ailenin bütün bireylerinin Müslümanlığa girişini izah etmek bakımından önemlidir. Bununla birlikte elimizdeki örnekler son derece sınırlıdır.

İster destani mahiyetteki eserler olsun, ister kaynaklara yansıyan hikâyeler olsun 10. yüzyılda Oğuzların başından geçen türlü olaylara dair pek çok ipucu bulunmaktadır. Bununla birlikte Selçuklu Devleti ortaya çıkıncaya kadar geçen süreç çok da aydınlık değildir. Kuvvetle tahmin edebildiğimiz husus, 10. yüzyılın sonlarına doğru Oğuzların iç karışıklıklar yüzünden bölünmeye başladıklarıdır. Hakikaten onlardan ilk ayrılan grup, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara kadar gidenler olmalıdır. Bizanslıların Uz, Rusların Tork dediği bu grup Müslümanlarla hiçbir teması bulunmadan Peçeneklerin arkasından Balkanlara kadar indiler. Burada özellikle Peçeneklerle mücadele ettiler ve nihayet 1047'de ağır bir mağlubiyete uğrayarak siyasi varlıklarını yitirdiler. Sağ kalanların bir kısmı bugünkü Balkanlara

yerleştiler. Bir kısmı ise Peçeneklerle birlikte Bizans ordusunda yer aldılar.

Oğuzlardan doğuya doğru çekilen bir grup Karahanlı topraklarına girerken büyük bir parça da Selçuk'un himayesinde kalmıştı. Tarihçiler arasında son derece makbul olan hikâyeye göre Selçuk, Oğuz Yabguluğu'nda subaşılık yapıyordu. Yabguyla arası açılmış ve kendi maiyetiyle birlikte Aral Gölü'nün güneyindeki Cend şehrine gelmiştir. Bu sıralarda Cend, Müslümanların yaşadığı bir şehirdir. Güya Selçuk ve maiyeti bu şehirde Müslüman olmuş, bir süre kâfir Oğuzların üzerine seferler yapmış, ilerleyen yaşına mağlup olarak vefat etmiştir. Ancak onun Müslümanlığı neredeyse bütün Oğuzların Müslüman olmasının yolunu açmış ve nihayet Oğuz Yabguluğu tarihten silinirken Müslüman Selçuklular yeni bir güç olarak belirmiştir.

Bu hikâyede Oğuzların dağılma süreci bir iç çatışmanın neticesi olarak tasvir edilmiş, Selçuk'un Müslümanlığa girişi ise tamamen siyasi sebeplere dayandırılmıştır. Güya Selçuk, Cend şehrinde rahat edebilmek ve taraftar toplayabilmek için Müslüman olmuştur. Oğuzlardan Müslüman olanlara "Türkmen" denilmesi de yine Selçuklular zamanında olmuştur ve Türkmen adı zamanla tüm Oğuzların ortak adı hâline gelmiştir.

Oğuz adının neden Türkmen'e dönüştüğü çok belli değilse de onlara Müslüman komşuları tarafından verildiği bellidir. Makdesî'nin bildirdiğine göre, İsficab yakınlarındaki Mirki kasabasının

sakinleri Türkmenlerdi ve bunlar vergilerini Karluk hakanına ödüyorlardı. Muhtemeldir ki bunlar İslam'a giren Türklerin öncüleriydiler ve o çağlarda İslamlaşan Türklere "Türkmen" deniliyordu. Kaşgarlı Mahmud, Türkmen adını Oğuzlara ve Karluklara tahsis etmiş, "*Oğuzlar Türkmendirler. Bunlar yirmi iki bölüktür.*" ve "*Karluklar Türkmendirler.*" açıklamalarına yer vermişti. Bununla birlikte bu meseleyi sadece İslamlaşma açısından izah etmek mümkün görünmemektedir. Çünkü aşağı yukarı aynı çağlarda İslamiyet'i benimseyen Bulgarlar ve Karahanlı toplulukları için Türkmen ifadesine yer verilmemiştir. Geriye sadece Türkmenlerin Maveraünnehr sahasında İslam'a giren ilk Türk zümresi olduğu, zamanla bütün Oğuzların adı hâlinde geldiği düşüncesi kalmaktadır.

Selçukluların kuruluş hikâyesini dikkate alırsak, Oğuzların İslamiyet'i benimsemesi de tıpkı Karahanlılarda olduğu gibi yukarıdan aşağıya doğru gelişen bir değişim şeklinde cereyan etmiştir. Bu durumda bey ailelerinin Müslüman olmasının doğrudan onlara bağlı kabilelerin de din değiştirmesine yol açtığını söylemek yanlış olmaz. Ancak temel sorun bu sürecin ne kadar devam ettiğinin bilinmemesidir. Yani "Ahalinin din değiştirmesi bey'in din değiştirmesinin hemen akabinde mi olmuştur?" sorusu anlamını daima muhafaza etmektedir. Satuk Buğra Han menkıbesinde onun kendi ahalisini de Müslüman yapmak için mücadele ettiği kayıtlıdır. Aynı şekilde Oğuz Kağan da önce annesini, sonra

eşini tek Allah'a inanmaya zorlamış ve ikna etmiştir. Daha sonraki süreç çatışma evresidir ki, Oğuz Kağan bizzat babasıyla, Satık Buğra Han amcasıyla, Selçuk Subaşı da Oğuz yabgusu ile savaşmıştır. Bu üç örneğin birbirine benzer süreçleri yaşaması kültür değişmelerinde görülen karşılaşma, çatışma, ikna olma ve yeni anlayış adına başka bir çatışmaya girme durumlarından başka bir şey olmadığı ortadadır. Bu yönüyle Türklerin İslamlaşma süreci aslında en yüksek seviyede yaşanan kültür değişmesidir. Bu ciddi değişimin neredeyse yüz yıl süren çatışma evresi ve yine yüz yıl süren durağanlık dönemi olmuş, nihayet değişim süreci başlamıştır. Kaldı ki bu değişimin İslam kültür sahasına yakınlaşmış olan Oğuzlar ve Karluklar, Yağmalar ve Çiğiller üzerinde ilk etkileri görülürken, Peçenek, Uz, Kuman/Kıpçak, Uygur, Kırgız, Hazar, Kanglı gibi Türk boylarını teğet geçmiştir. Bunların bir kısmı ya İslamiyet ile hiç karşılaşmamış yahut Müslüman Türkler vasıtasıyla tanışıp Müslüman olmuşlardır ki bu da takip eden yüzyıllar içinde gerçekleşmiştir.

Oğuzlar arasında İslamiyet yayıldığı sıralarda Hazar Kağanlığı tarihe karışmış bulunuyordu. Yukarıda yer yer ifade edildiği üzere, onların ülkesi bilhassa kürk ve balmumu ticareti bakımından önemliydi ve Müslüman tüccarın uğrak yeriydi. Ne var ki, ticari hayatın gelişmiş olması Hazarların geleceği bakımından hayırlı olmadı. Refah düzeyi arttıkça askerlik geleneksel görev olmaktan çıktı. Hazar hakanı bu boşluğu Harzem'den gelen paralı

askerlerle doldurmaya çalıştıysa da istenilen netice alınamadı. 9. yüzyılın ortalarında Don ve Kuban boyları Rusların eline geçti. Buna İtil boylarındaki Peçenek saldırıları da eklenince çöküş başladı. Ama asıl tehlike doğuda yüzünü gösterdi. Kimeklerin ana kollarından biri olan ve zamanla bütün Kimek boylarını içine alan Kıpçaklar (Kumanlar) İtil ve Yayık ırmaklarını geçip Hazar ülkesine girmeye başladılar. Doğuya açılan yolların Kıpçaklar tarafından kapatılmış olması Hazarların Türkistan ile yaptıkları ticareti durdurdu. Bu son gelişme Hazarların dağılmasının yolunu açtı. Kıpçaklar/Kumanlar Hazar topraklarına hâkim olurken onlara ait son temsilciler "Karai" veya "Karaim" adıyla Kırım ve Orta Avrupa'ya doğru çekildiler. Onların önünden giden Peçenekler ise Ruslarla 1036'da yaptıkları savaşı kaybedip Balkanlara yöneldiler. Böylece Ruslar için Peçenek meselesi kapanırken Bizans için yeni bir tehdit meydana çıktı.

Peçenekler, Tuna boylarında kaldıkları esnada arkadan gelen Uzların tazyikiyle Tuna'yı geçmeye ve Bizans topraklarına girmeye başladılar. Esasında Uzlar da arkalarından gelmekte olan Kuman/Kıpçakların baskısı altındaydılar.

1048 yılında Selçuklu Türkmenlerinin Erzurum yakınlarındaki Pasinler'e kadar ulaşıp Bizans'ı ağır bir mağlubiyete uğrattığı sıralarda Peçenekler, Tuna kıyılarında iç mücadelelerle meşguldüler. İki büyük Peçenek beyi Kegen ve Turak, iktidar mücadelesine girişmişlerdi. Bunlardan Kegen, Bizans ile

işbirliğine girip Hristiyanlığı kabul ederek Tuna suyunda vaftiz bile oldu. Onun kabileleri de Tuna'nın kuzeyinde kalan Peçeneklere karşı karakol olmaları için ırmağın güney kıyılarına yerleştirildiler. Turak ise 1048 kışında buz tutan Tuna'yı geçerek Bizans topraklarında yağmaya başladı. Ne var ki, kısa zamanda baş gösteren hastalıklar yüzünden ordusunun düzeni bozuldu. Onu pusuda bekleyen Kegen, ani baskınla yenip hepsini tutsak etti. Peçeneklerin bir bölümü Balkanlarda boş arazilere yerleştirildiler. Turak'ın da içinde olduğu 140 Peçenek beyi bir tür rehin olarak İstanbul'a getirilip Hristiyanlaştırıldılar. Bir yıl sonra on beş bin Peçenek süvarisi ülkenin doğusunda baş göstermiş olan Türk tehlikesine karşı kullanılmak üzere Anadolu'ya geçirildi. Bunlar Üsküdar'dan çok fazla uzaklaşmamışken geri dönmeye karar verdiler. Bizans tüm deniz taşıtlarını karşı kıyıya çektiğinden geçecek vasıta bulamayınca atlarını denize sürdüler. Bizanslıların korku dolu bakışları arasında atlarını yüzdürerek karşı kıyıya ulaştılar. Rehin tutulmakta olan beylerini de yanlarına alıp Balkanlara döndüler. Bu hadiseden sonra yeniden istiklallerini elde ettilerse de Bizans ile mücadeleleri zaman zaman yenilgilerle sonuçlandı.

1064'te Selçukluların Kars'ı fethettiği sıralarda Uzlar kalabalık bir sayıyla Tuna Irmağı'nı geçtiler. Bu durum Peçenekler için yeni bir baskı demekti. Ancak bunu birkaç yıl içinde telafi etmeyi başardılar. Uzları ağır bir mağlubiyetle âdeta tarihten

sildiler. Geriye kalanların bir kısmı yerleşik hayata geçirildi. Bugünkü Moldovya'daki Gagauzlar bunların soyundan olmalıdır. Bir kısmı ise Peçeneklerle birlikte Bizans ordusunda hizmete alındılar. 1071 yılında Bizans ile Selçuklular arasında cereyan eden Malazgirt Savaşı'nda Bizans ordusunda yer alan Peçenekler ve Uzlar, savaş esnasında rakiplerinin aslında soydaşları olduğunu fark edip onların safına geçtiler. Tarihin ilginç bir tesadüfüdür ki, bu tarihe kadar İslam ile hiç tanışmamış olan Peçenekler ve Uzlar, büyük bir savaşın ortasında kendileri gibi giyinen, kendileri gibi savaş naraları atan Müslüman kan akrabalarının safını seçip, âdeta savaşın seyrini değiştirdiler.

Balkanlardaki Peçeneklere gelince, onlar yine Müslüman akrabalarından olup İzmir bölgesini yurt tutmuş olan Çaka Bey ile anlaşarak Bizans'ı ortadan kaldırmaya karar vermişlerdi. Ne var ki, 1091 yılında Edirne yakınlarındaki Lebinium bölgesinde Bizans ordusuyla giriştikleri savaşa Çaka Bey yetişemedi. Üstelik savaşın en kritik anında Bizans'a yardıma gelen Kuman/Kıpçakların marifetiyle ağır bir yenilgiye uğrayıp tarihten silindiler. Onların hatıraları Balkanlarda yer adı olarak kaldı.

Bizans ile güçlü ittifakın faydalarını gören Kuman/Kıpçakların bir kısmı bir süre Balkanlarda kaldılar. 1091'de Macarların ve bir yıl sonra Lehlerin üzerine akınlar yaptılar. Bu akınlardan 1093'te de Bizans nasibini aldı.

Kumanların asıl ağırlığı ise Karadeniz'in kuzeyinde bulunuyordu. Burası İslam coğrafyacıları tarafından onların adıyla Deşt-i Kıpçak (Kıpçak Ovası) diye anılıyordu. Kafkaslardan Tuna'ya kadar olan bu sahada onlar, Bulgar, Alan, Rus, Burtas, Hazar gibi ulusları hâkimiyetleri altına almışlardı. Bu geniş sahada Asya, İtil Yayık bölgesi, Don-Donets Bölgesi, Dinyeper ve Tuna havzaları olmak üzere beş parçaya ayrılmışlardı. 1091'de Peçeneklere karşı Bizans'a yardım edenler de bu parçadan Tuna boylarında olanlardı. Bunlar Balkanlarda uzun süre hâkimiyet gösterdikten sonra Macaristan'a doğru çekilmişler ve nihayet onlarla karışmışlardır. Rusları baskı altına alan ve onları neredeyse iki yüz yıl boyunca uğraştıranlar ise Dinyeper havzasında bulunanlardı. Bunların 1103 yılında Rus saldırısına maruz kaldıktan sonra neredeyse seksen yıl boyunca inişli çıkışlı mücadele dönemine girdiler. 1185'te ünlü knez İgor Svyatoslaviç'in ağır bir mağlubiyetle öldürülmesi Rus destanlarına bile konu oldu.

Don-Kuban arasındaki Kıpçaklar ise Gürcülerle işbirliği yaparak Anadolu Selçuklularıyla mücadeleye giriştiler. Kıpçak kağanı Atrak'ın kızının Gürcü kralı II. David ile evlendirilmesi sayesinde Kıpçaklar Kür-Çoruh havzasına yerleştiler. 1118'de II. David, bunlardan neredeyse kırk bin kişilik büyük bir ordu meydana getirip Anadolu Selçuklularına karşı seferler düzenlediler. Bu seferlerden yedi yıl sonra Atrak öz yurduna döndüyse de Kıpçakların çoğu Güney Kafkasya'ya ve Çoruh-Çıldır bölgesine

yerleştirildiler. Don-Kuban bölgesindeki Kıpçaklar ise zamanla Kırım bölgesine yerleşip ticaretle meşgul oldular. Bu defa Selçukluların 1221'deki Suğdak seferinde Ruslarla birlikte hareket ettiler.

Moğol İstilası'nın başlaması ise Kıpçakların hayatını büsbütün değiştirdi. Ruslarla birlikte Moğollara karşı koymaya çalıştılarsa da başarılı olamadılar. Bunların bir kısmı Macaristan içlerine doğru kaçarken (1239) büyük bölümü İtil Bulgarlarının sahasına girip bölgenin Kıpçaklaşmasını sağladılar ama kendileri de hızla Müslümanlaştılar.

Kıpçak/Kumanların bir kısmı ise Kafkaslardan geçip Selçukluların hâkimiyetine girmişlerdi. Onlar, Memlûk Devleti'nin kuruluşuna kadar giden bir dizi olayların içinde yer aldılar. Memlûklerin hanedan soyu ve ordusu Kıpçaklardan meydana geldi.

Asya'da karmaşık dinî yapılar içinde hayatını sürdüren Uygurlar ise daha Karahanlılar zamanında Müslüman Türklerin baskılarına maruz kalmaya başlamışlardı. Onlar bu sırada Budizm'in tesiri altındaydılar. Turfan Uygurları 962'de Çin ile ticari ilişkiler kurmayı başardılar. Bu sayede doğu-batı ticaretinde önemli bir avantaja sahip oldular. 1209'da Moğollara tabi olup, Moğol İmparatorluğu içinde etkin görevlerde bulundular. Çağatay hükümdarı Tarmaşirin'in (1326-1334) İslamiyet'i seçmesiyle Uygurlar arasında da Müslümanlık yayılmaya başladı. Koço Uygurlarının Budizm'deki ısrarı ise 14. yüzyılın sonuna kadar devam etti. Turfan ve Koço'nun Çağataylıların eline geçmesiyle Budist

Uygurların sayısı hızla azaldıysa da bu inanç büsbütün ortadan kalkmadı.

İslam kültür sahasına en uzak yerde duran Kırgızlara gelince, onlar 840'ta Uygurları ağır bir mağlubiyete uğratıp dağılmalarını sağladıktan sonra Ötüken bölgesine hâkim olmuşlardı. 920'den sonra Çin baskılarına dayanamayarak batıya doğru hareketlenip Yedi Su bölgesine geldiler. 11. yüzyılın hemen başlarında Karahanlı hâkimiyetine girdiler. Böylece özellikle yerleşik Kırgızların İslamiyet ile temasları başlamış oldu. Göçebe hayatı devam ettiren Kırgızların İslamiyet'e girmesi ise 18. yüzyılda Hokand Hanlığı döneminde ancak gerçekleşebildi.

Samanîler, Tahirîler, Büveyhîler gibi yerel İranlı hanedanların yükselişiyle birlikte Abbasîlerin Maveraünnehr, Horasan ve İran'daki hâkimiyetleri kısa zaman içinde sönmeye başladığı sırada Türklerin İslâmiyeti benimsemesi tarih nehrinin yeni yataklarını meydana çıkardı.

Türkler, Maveraünnehr ve Horasan'da harmanlanan, akıl ekolünün temsilcilerinden Ebu Hanife fıkhı ve Maturidî yorumunu ihtiva eden İslam anlayışını temel itikatları olarak benimsediler. Bununla kalmayarak bu dinin yayıcısı durumuna geldiler. İslam dünyası artık yeni fatihler ve tebliğcilerle tanışmıştı. Bu sayede, İslamiyet Türkler vasıtasıyla yeni yayılma sahaları bulup genişlemeye başladı. Daha da önemlisi Asya bozkırlarından Karadeniz'in kuzeyine ve Kafkaslara kadar Türk boyları arasında İslamiyet yine Türkler tarafından yayıldı.

Selçuklu Devleti'nin doğuşuyla birlikte Oğuzlar önce İran'ı, sonra Irak, Suriye ve Anadolu'yu fethettiler. Bizans baskısı altında geri çekilmeye başlayan İslam kuvvetleri yeni fatihler, yani Türkler, sayesinde güçlü bir atılıma girdi. İslam'ın temel ilkeleri ve ezan sesleri 1071'den sonra Anadolu'yu doldurdu. Yine Türkmenlerin kurduğu Osmanlı Devleti sayesinde Balkanlara ve Kafkaslara taştı. Balkanlarda Türklük etnik bir özellik olmaktan çıkıp Müslümanlıkla eş anlamlı olarak kullanılır oldu. Aynı şekilde Hindistan'da da İslamlık, dini buraya getiren Türklere nispetle Türklük ile eşit anıldı ve yeni Müslümanlara Turuşka denildi.

Görülüyor ki, bir türlü dillerden düşmeyen kılıç zoruyla Müslüman olmak iddiası, aslında büsbütün kurgudan ibarettir ve Türkler ile İslamlığı birbirine yakıştırmamaktan kaynaklanmaktadır. Hatta Türklükten uzaklaşma gibi garip iddialar ileri sürmektedirler. Hâlbuki Türklerin İslam ile müşerref olması onlara yeni bir dinamizm kazandırdı. Gazneli Mahmutlar, Alparslanlar, Süleyman Şah, Osman Graziler, Nurettin Zengiler, Kılıç Arslanlar, Fatihler, Timurlar, Kanuniler sadece birer Türk hakanı olmakla kalmadılar. İslam'ın sesini en uzak diyarlara kadar taşıdılar. Hoca Ahmed Yesevîler, Sarı Saltuklar, Gül Babalar, Hacı Bektaş Veliler, Yunus Emreler ise din uğruna çilelerini doldurup bıkmadan usanmadan Allah kelamını anlattılar.

Türklerin sayesinde Kafkaslarda, Balkanlarda İslamiyet yayılma imkânı buldu. Asya'nın bu kadim

ahalisi; Türkler, İslam coğrafyasının genellikle hâkimi; dinî müesseselerin hadimi oldular. Kanlarını bu yolda, canlarını bu uğurda harcamaktan hiçbir zaman geri durmadılar. Zorda kalınca yeni dinin gücüne sığındılar. Tıpkı Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşı'nda söylediği gibi: *"Ya Rabbi! Sana tevekkül ediyor, azametin karşısında yüzümü yere sürüyor ve senin uğrunda cihad ediyorum. Ya Rabbi! Niyetim halistir. Bana yardım et; sözlerimde hilaf varsa beni kahret."* diye dua ettiler.

KAYNAKLAR

A.Zeki Velidi TOGAN, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1981.

Abdulkadir İNAN, *Eski Türk Dini Tarihi*, Ankara 1976.

Ahmet TAŞAĞIL, *Ergenekon'dan Kağanlığa, Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul 2016.

Ahmet TAŞAĞIL, *Göktürkler*, Ankara 1995.

Ahmet TAŞAĞIL, *Kök Tengri'nin Çocukları, Avrasya Bozkırlarının İslam Öncesi Türk Tarihi*, İstanbul 2013.

Akdes Nimet KURAT, *IV.-X. Yüzyıllarda Karadeniz'in Kuzeyinde Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara 1972.

Akdes Nimet KURAT, *Peçenek Tarihi*, İstanbul 1937.

Aydın USTA, Türklerin İslamlaşma Serüveni, İstanbul 2013.

Bahaeddin ÖGEL, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1981.

Bahaeddin ÖGEL, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara 1962.

Bahaeddin ÖGEL, *Türk Mitolojisi I*, Ankara 1971.

Dede Korkut Kitabı I, yay. Muharrem Ergin, Ankara 1958.

Denis SİNOR, *İç Asya*, İstanbul 1999.

Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-MAKDİSÎ, *Ahsenü't-Tekasim fî Marifeti'l-Ekalim*, Farsça'ya tercüme: Ali Naki Munzevî, Tahran 1361/1983.

Ebu İshak ibrahim İSTAHRÎ, *Mesalik ve Memalik*, (Farsça neşr. İrec Afşar), Tahran 1969.

Ebu REYHAN el-Birunî, *Maziden Kalanlar, (el-Âsârü'l-Bakiye)*, tercüme: Ahsen Batur, İstanbul 2011.

El-BELAZURÎ, *Fütuhü'l-Buldan*, tercüme: Mustafa Fayda, Ankara 1987.

El-CAHİZ, *Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri*, çev. Ramazan Şeşen, İstanbul 2017.

Emel ESİN, *İslamiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi ve İslam'a Giriş*, İstanbul 1978.

Emel ESİN, *Türk Kozmolojisine Giriş*, İstanbul 2001.
er-RAVENDÎ, *Rahatü's-Südûr ve Ayetü's-Sürûr "Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti"* c. I-II, tercüme: Ahmet Ateş, Ankara 1957.
F. LAZSLO, Dokuz Oğuzlar ve Göktürkler, *Belleten*, 1950/XIV. s. 37-43.
Faruk SÜMER, Ali Sevim, *İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, Ankara 1988.
Faruk SÜMER, *Oğuzlar/Türkmenler, Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanları*, İstanbul 1980.
H. N. ORKUN, *Oğuzlara Dair*, Ankara 1935.
H.A.R. GİBB, *Orta Asya'da Arap Fütûhatı*, tercüme: M. Hakkı, İstanbul 1930.
Hakkı Dursun YILDIZ, *İslamiyet ve Türkler*, İstanbul 2015.
He XINGLIANG-Guo Hngzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, İstanbul 2015.
Hikmet TANYU, *İslamlıktan Önce Türklerde Tek Tanrı İnancı*, Ankara 1980.
Hudûdü'l-Âlem, neşr. Meryem Mirahmedî-Golam-Rıza Vereh-ram, Tahran 1372/1994.
Hüseyin SALMAN, *Türgişler*, Ankara 1998.
İ. KAFESOĞLU, *Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti Jean Deny Armağanı*, (Ankara-1958),
İbn el-KALBÎ, *Putlar Kitabı*, tercüme: Beyza Düşüngen, Ankara 1969.
İbnü'l-ESÎR, *el-Kâmil fi't-Tarih*, tercüme: Ahmet Ağrıakça vd., İstanbul 2016.
İbrahim KAFESOĞLU, *Eski Türk Dini*, Ankara 1980.
İbrahim KAFESOĞLU, *Türk Millî Kültürü*, İstanbul 2017.
İsmail Hami DANİŞMEND, *Türk Irkı Niçin Müslüman Oldu?*, İstanbul (Tarihsiz).
İstvan VASARY, *Kumanlar ve Tatarlar, Osmanlı Öncesi Balkanlarda Doğulu Askerler*, tercüme: Ali Cevat Akkoyunlu, İstanbul 2008.
Kaşgarlı MAHMUD, *Divanu Lügati't-Türk*, neşr. Besim Atalay, Ankara 1998.
Laszlo RASONY, *Tarihte Türklük*, Ankara 1993.

Liu Mau-TSAİ, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, tercüme: Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul 2011.
M. Altay KÖYMEN, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, (Ankara 1982.
Mehmet KILDIROĞLU, *Kırgızlar ve Kıpçaklar*, Ankara 2013.
Mirfatih Z. ZEKİYEV, *Türklerin ve Tatarların Kökeni*, tercüme: Ahsen Batur, İstanbul 2007.
Muhammed b. Cerir-i TABERÎ, *Tarih-i Taberî*, c. I-IV, tercüme: M. Faruk Gürtunca, İstanbul 2007.
Muhammed Ebu ZEHRA, *Ebu Hanife*, tercüme: Osman Keskioğlu, İstanbul 2005.
Muharrem ERGİN, *Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1996.
Muharrem ERGİN, *Orhun Abideleri*, İstanbul 1970.
Mustafa KALKAN, *Kırgızlar ve Kazaklar*, İstanbul 2006.
Najiba Ziyayi AZİZİ, *Zerdüştiliğin Kutsal Kitabı (Avesta) Üzerine Bir Araştırma*, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Ankara 2009.
Necati DEMİR, *Satuk Buğra Han Destanı*, İstanbul 2017.
Osman TURAN, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 2017.
Osman TURAN, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, İstanbul 2014.
Osman TURAN, *Türkler ve İslamiyet*, İstanbul 1980.
Osman YORULMAZ, *Kanglı Türkleri*, İstanbul 2012.
Peter B. GOLDEN, *Türk Halklarının Tarihine Giriş*, tercüne: Osman Karatay, İstanbul 2002.
Peter B. GOLDEN, *Hazar Çalışmaları*, tercüme: Egemen Çağrı Mızrak, İstanbul 2006.
Ramazan ŞEŞEN, *Eski Araplara Göre Türkler, Türkiyat Mecmuası*, c. 15 (1969), s. 11-36.
Ramazan ŞEŞEN, *İbn-i Fadlan Seyahatnamesi*, İstanbul 2010.
Ramazan ŞEŞEN, *İslam Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1985.
S.G.AĞACANOV, *Oğuzlar*, tercüme: Ekber N. Necef-Ahmet Annaberdiyev, İstanbul 2002.
Saadettin GÖMEÇ, *Kök Türk Tarihi*, Ankara 1997.
Sercan AHİNCANOV, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, tercüme: Kürşat Yıldırım, İstanbul 2010.

Soner HUNKAN, *Türk Hakanlığı (Karahanlılar)*, İstanbul 2016.
Sönmez KUTLU, *İmam Maturidî ve Maturidîlik*, İstanbul 2018.
Sönmez KUTLU, *Mezhepler Tarihine Giriş*, İstanbul 2016.
Sönmez KUTLU, *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar*, İstanbul 2017.
Sönmez KUTLU, *Türkler ve İslam Tasavvuru*, İstanbul 2017.
Sönmez KUTLU, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, İstanbul 2010.
ŞEHRİSTANÎ, *Milel ve'l-Nihal, Dinler, Mezhepler ve Felsefi Sistemler Tarihi*, tercüme: Mustafa Öz, İstanbul 2008.
Talat TEKİN, *Irk Bitig*, Ankara 2017.
Tufan GÜNDÜZ, *Oğuz Kağan Destanı*, İstanbul 2016.
Türk Dünyası El Kitabı, Ankara 1992.
Umberto ECO, *Ortaçağ, Barbarlar, Hristiyanlar, Müslümanlar*, tercüme: Leyla Tonguç Basmacı, İstanbul 2014.
V. V. BARTHOLD, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975.
V.V. BARTHOLD, *Kırgızlar*, tercüme: Ufuk Deniz Aşçı, İstanbul 2002.
V.V. BARTHOLD, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, neşr. Hakkı Dursun Yıldız, Ankara 1982.
V.V. BARTHOLD, *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*, tercüme: Ahsen Batur, İstanbul 2010.
Yusuf Has HACİB, *Kutadgu Bilig*, neşr. Reşit Rahmeti Arat, Ankara 1991.

Ansiklopedi Maddeleri

Abbasîler, (Hakkı Dursun YILDIZ), *DİA*, c. 1, s. 31-48.
Budizm, (Günay TÜMER), *DİA* VI/352-360.
Emevîler, (İsmail YİĞİT), *DİA* c. 11, s. 87-104.
Karahanlılar, (Abdülkerim ÖZAYDIN), *DİA*, s. 404-412.
Kıpçaklar, (Muallâ Uydu YÜCEL), *DİA*, c. 25, s. 420-421.
Maniheizm, (Şinasi GÜNDÜZ), DİA, c. 27, s. 575-577.
Mecusilik, (Şinasi GÜNDÜZ), *DİA*, c. 28, s. 280-284.
Samanîler, (Aydın USTA), *DİA*, c. 36, s. 64-68.
Uygurlar, (Gülçin ÇANDARLIOĞLU) *DİA*, c. 42, s. 242-244.

DİZİN

A

Abdullah b. Rebia 41
Abdullah b. Sa'd 46
Abdurrahman b. Rebia 46
Afganistan 19
Ahnef b. Kays 36, 38
Ahuralar 44
Ahura Mazda 43-45
Ahvaz 42
Akhunlar 19
Almış Han 124, 126-127
Altay Dağları 56
Amr b. Ma'dikerib 38
Anadolu 16, 45, 88, 99, 147, 149
Ankara 155-159
Anuşirvan 21
Arabistan 11, 25-26, 65
Aral 17, 115, 118, 137, 143
Arap 11, 12, 16, 28, 30, 35, 51-52, 65, 67, 69, 72, 78-79, 96, 98, 101-102, 105-106, 109, 121, 156
Arslan Han 128
Artuç 128
Artuk 113
Asya 11, 13, 16, 18, 21, 24, 53, 54, 62, 86, 88, 99, 107, 120, 123, 149-152, 155-156, 159
Atalar Mağarası 60
Atlas Okyanusu 50, 62
Attila 19, 58, 59
Avesta 43, 157
Avrupa 18, 62, 86, 107-109, 120
Azerbaycan 22, 64-65, 98, 101
Azlar 62-63

B

Babek 100
Babü'l-Ebvab 122
Badegis 64
Baga Tarkan 83
Bagatur 31
Balamir 18, 108
Bars Bey 62
Barshan 131
Başgırtlar 122
Basmıl 84, 86
Basmıllar 86
Basra 48, 50, 66, 92
Bayırkular 63
Baykal Gölü 17, 26
Baytaş Arslan Han 130
Bedir 29, 31
Behram 12, 88
Behram Çubin 12
Belencer 41, 46, 121
Belgrad 108

Belh 36, 38, 50, 66, 69, 81- 82, 116
Beykent 51, 67, 68
Bilge 54, 58, 62-63, 73-74, 84, 107
Bizans 16, 21, 25, 28-29, 34, 35, 46, 50, 59, 65, 68, 86, 96, 99, 108, 122, 143, 146, 148, 149, 152
Bodhi 23
Bögü Kağan 88
Boris Han 108
Budist 22, 24-25, 30, 37, 73, 150
Budizm 19, 22, 23-24, 30, 73, 129, 150, 159
Buhara 19, 51, 67-69, 72, 79, 81, 87, 98, 116
Bulgarlar 108, 123, 125, 144
Bumin 20
Büyük Hakan 37

C,Ç

Çağatay 150
Çaka Bey 148
Cebriyye 91
Cemuket 131
Cend 143
Ceyhun Irmağı 36, 51, 112, 115
Chie-shih-shuai 37
Chinvat 45
Çiğiller 114, 145
Çikler 62, 87
Çin 11, 13, 16-17, 19, 20, 22, 24, 26, 28, 30-33, 36, 49, 53, 55-56, 61-64, 71, 74, 84, 87-88, 95, 106, 109, 112, 136, 150-151, 157
Çince 89
Çinliler 31, 54, 83, 87
Çin Seddi 17
Çıldır 149
Çöl Türkleri 64
Çoruh 149
Cüneyd 72, 75-77
Cürcan 64, 98
Cüzcan 70, 79, 83

D

Darü'l-Harp 38
Dede Korkut 138, 155, 157
Deli Dumrul 138-139, 141-142
Demir Dağı 31
Demirkapı 54, 63, 81, 122
Derbend 33-34, 41, 46, 81, 122
Devler Kitabı 89
Dinyeper, 25
Dobruca 108
Doğu Akdeniz 46
Doğu Avrupa 86
Don 33, 120, 146, 149
Dört Halife 91, 106, 117

E

Ebnâ 96
Ebu Hanife 85, 94-95, 116-117, 157
Ebu Nasr b. Mansur 128
Edirne 108, 148
Efrâsyâb 107
Eftalit 19
Eftalitler 64
Ehl-i Beyt 92
Ehrimen 44
Elbe 86
el-Belhî 112

el-Beyda'a 122
el-Câhiz 102-103
el-İlah 26
Emevî 65, 71-72, 77, 81, 85, 87, 92
Endülüs 86, 91
Erdeşir 43
Esed 82, 83, 84
Eşkani 43
Estonca 13
Evs 28

F

Farab 115
Farsça 69, 89, 155
Fergana 67, 70-71, 79, 81, 87, 100-101, 116
Ferzin 43
Filibe 108
Fince 13
Fırat Irmağı 35

G

Gagauzlar 148
Ganj 23
Gassanî 11
Gök Tanrı 56, 61, 122
Göktürk 15, 19, 20, 21, 22, 26, 28, 30-33, 37, 47, 53-54, 64-65, 72-74, 83, 86
Göktürk Devleti 19, 21, 47, 65
Göktürkler 20-21, 37, 53-54, 60, 62, 64, 74, 86, 155-156
Gürcü Kralı II. David 149

H

Habeşliler 38
Hakanlılar 107
Halaçlar 64
Halid b. Velid 35
Halifelik Oyunu 102
Halife Mehdi 96, 97
Hammad b. Ebu Süleyman 94
Harezm 33, 52, 122-123, 137
Harezmliler 52
Haricîlik 91, 93
Harun Reşid 98-100
Haşimî 85
Hatun 51, 71
Hayat Hazinesi 89
Hayat İncili 89
Hazar 18, 28, 46, 49, 81, 115, 121-123, 137, 145, 149
Hazar Denizi 18, 115, 122-123, 137
Hazar Hakanlığı 49
Hazarlar 33, 35, 47, 64, 81, 99, 121
Hazaynâme 96
Hazrec 28
Hemedan 36, 98
Hendek Savaşı 11, 30
Herat 36, 50, 100, 116
Himyerîler 11
Hindistan 18-19, 23, 64, 109, 152
Hişâm b. Abdülmelik 74
Hıristiyan 29, 81, 88, 108, 123
Hıristiyanlık 33, 81, 109, 121
Hırmki 113
Hocent 53, 72
Hokand Hanlığı 151
Horasan 36, 42, 45, 49-52, 65-66, 68, 71, 75, 80, 82, 84,

86, 92, 95, 97, 100, 107, 115-116, 137, 151
Horasanlılar 96, 104
Hsiung-nu 17
Hübel 26
Hudeybiye Barışı 31
Hudûdü'l-Âlem 111-112, 114-115
Humayd b. Abdülhamid 105
Hun 16-19, 55-56, 59, 155
Hun Devleti 18
Hunlar 17, 18
Hurremîler 98, 101
Hüsrev Perviz 12
Hz. Aişe 48
Hz. Ali 26, 41-42, 48-49, 52, 85, 91, 93, 96, 97, 129, 136
Hz. Ebubekir 27, 34, 35, 48
Hz. Hasan 49
Hz. Hüseyin 49, 52, 53, 85
Hz. İbrahim 25, 38
Hz. Muhammed 11, 22, 25, 26, 28-29, 31, 34, 38, 41, 48, 67, 86, 94, 97, 103, 106, 132-133, 134-135, 136
Hz. Ömer 26, 34-35, 39, 41, 106
Hz. Osman 26, 41-42, 47-48, 92

I,İ

İbn-i Fadlan 58, 60, 115, 118, 120, 122-124, 128, 130, 137, 158
İbn-i Kesir 38
İbn-i Müsennâ 35
İbn-i Rusteh 121
İbnü'l-Esir 46
İbrahim b. Edhem 116
İfrikiyye 50, 99
İgor Svyatoslaviç 149
İhşidler 102
II. Hüsrev 35
III. Yezdigerd 36
II. Justinos 21
II. Şapur 43
İli Vadisi 87
İl Kağan 28, 31, 37
İlteriş 54
İlteriş Kutluk Kağan 54
İmam Maturidî 116, 158
İmam Zeyd 85
İndus 19, 62
İpek Yolu 21, 24, 26, 38
İran 13, 19, 21, 24, 28, 29, 32-33, 34-35, 42, 45-46, 88, 96, 100, 107, 109
Irk Bitig 22
İrtiş 114
I. Şapur 88
İsfahan 28, 36, 98
İsficab 131, 143
Işık Tanrısı 89
İskandinav 33
İskender 34, 43
İskenderiye 34, 46
İslâm 26, 28, 32, 33-35, 38, 40-46, 48-50, 52-53, 62, 64-66, 69, 71, 74- 75, 77-79, 81, 86-87, 91, 95-96, 99, 101, 107, 109, 112-116, 118, 120-121, 123, 128, 130-139, 144-145, 148-149, 151-152, 155-158
İslâmiyet 16, 27, 29, 31, 78-79, 80-81, 96, 107, 109, 115-116, 123, 125, 128-130,

134, 136-138, 144-145, 150-151, 156
İslâmlaşma 42, 45, 131, 136, 141, 144, 145, 158
Issık Göl 19, 32, 62, 87
İstanbul 16, 50, 108, 147, 155-159
İstemi Yabgu 20, 21, 25
İtil 33, 46, 108, 114-115, 120-124, 146, 149-150
İtil Bulgarları 123, 124
İzgiller 63
İzmir 148

J

Juan Juan 18, 20

K

Kâbe 25, 98
Kaderiyye 92
Kadiks 62
Kadisiye 36
Kafkaslar 22, 33-35, 64, 81, 123
Kama 33, 123
Kanglı 145, 158
Kansu 91, 107
Kanturaoğulları 39
Kapgan Kağan 54, 63
Karadeniz 18, 33, 108, 112, 142, 149, 155
Karahanlı 114, 128, 130-131, 143-144, 151
Karahanlı Devleti 114
Karahanlılar 107, 128, 137, 150
Karaim 146
Karanlık Tanrısı 89
Karaşar 91
Karluk 30, 63, 83-84, 86, 95, 106, 113-114, 144
Karluklar 81, 83-84, 87, 107, 112-113, 144, 145
Karluk Yabgusu 83
Kaşgar 71, 113, 128, 136
Kaşgarlı Mahmud 32, 131, 144, 157
Kazaklar 14
Kegen 146
Kelile ve Dimne 96
Kerbela 52, 65, 85
Kerulen Irmağı 20
Kimek 114, 146
Kimekler 32
Kirman 36, 42
Kirminkas 113
Kizikos 46
Kıbrıs 46
Kıpçak 114, 145, 149-150
Kıpçak Kağanı Atrak 149
Kıpçaklar 146, 149
Kıptîce 89
Kırgız 32, 90, 106, 114, 145
Kırgızlar 49, 54, 63, 87, 90, 99, 106, 112
Kırım 25, 26, 146, 150
Koço 150
Konfüçyalizm 19
Köprü Savaşı 35
Kore 17
Korece 13
Kral Viştaspa 43
Kuban 33, 120, 146, 149
Kuça 91
Küçük Kağan 20
Küçük Yınal 118
Kudüs 34
Kûfe 36, 48, 49-50, 52, 85, 94-95

Kûfeliler 52
Kuhistan 50
Kültigin 54, 62-63, 72-73
Kuman 145-146, 148
Kür 149
Kur'an 1, 3, 39, 47, 80, 93- 94, 116-118, 125
Kürşad 37
Kurum Han 108
Kuteybe b. Müslim 66, 80
Kutluğ Bilge Kül Kağan 84
Kutluk 53, 62
Kutrigurlar 108
Kuzey Afrika 50, 65, 82, 99
Kuzey Ch'i Devleti 20
Kuzeydoğu Sibirya 13

L

Lât 26
Latince 89
Lebinium 148

M

Macarca 13
Macaristan 120, 149-150
Makarra 46
Malazgirt Savaşı 148, 153, 156
Mançurya 13, 87
Mani 88, 89, 112
Maniheist 37, 88, 131
Maniheizm 88, 89-90, 99, 114, 129
Margus Papazı 59
Maveraünnehr 19, 36, 39, 45, 49, 64, 66-68, 72, 74, 80, 82-83, 85, 91, 95- 98, 100-101, 107, 112-113, 115-117, 137, 144, 151
Mazdek 19
Mazdekî 98
Medine 11, 27- 29, 31, 47-48, 52, 86, 96
Mehdî 98
Mekke 11, 25, 27, 29, 31, 52
Mekkeli 26, 30, 103
Me'mun 100, 105
Menat 26
Meriç 25
Merv 36, 50, 53, 67, 68
Merverrud 36
Mesudî 109, 111-113
Mete 16, 17, 56
Mevali 96
Mithra 89
Mısır 34, 35, 48, 86, 88-99, 102
Moğol 150, 159
Moğolca 13
Moldovya 148
Monofizit Hıristiyan 11
Muaviye 34, 46, 48, 49-50, 52, 65
Muhammed b. Kasım 62, 68
Mühelleb b. Ebi Süfra 52
Mukan Kağan 20, 26
Mukanna 97
Mukannaiye 96
Mülûkü'l-Hâniyye el-Etrâk 107
Mürcie 91, 116, 158
Musa el-Kâzım 99
Müslim Horasanî 86, 96
Müslümanlar 27, 29-31, 34, 36, 45, 46-47, 50, 62, 77, 81, 93, 98, 117, 122, 135, 158
Mutasım 100
Mu'tezile 91-93

N

Nihavend 36
Ninova 35
Nirvana 23
Niş 108
Nişabur 50, 116
Ni-shih-fu 53
Nizek Tarhan 64, 67-69
Nuh 97, 100-109
Nuşirevan 12, 22

O,Ö

Oğulçak 128, 130
Oğulçak Kadır Han 128
Oğuz 15, 17, 55-56, 63, 74, 114-115, 119, 120-121, 138, 141-144, 158
Oğuz Destanı 55
Oğuz Kağan 17, 56, 138, 144, 158
Oğuzlar 15, 16, 54, 58, 87, 91, 100, 112-115, 118-119, 137-138, 141, 144-145, 156, 158
Oğuznâme 55
Oğuz Yabguluğu 143
Oğuz Yabgusu 145
Ömer b. Abdülaziz 67, 80
Ordu Balık 106
Orta Asya 159
Orta Avrupa 13, 19, 120, 146
Otluh 131
Otrar 116
Ötüken 26, 31, 56, 60, 151
Ötüken Yış Ormanı 56

P

Pasinler 146
Peçeli 97
Peçenekler 16, 120-121, 146, 147
Pragmateia 89
Prebhakarimitra 30

R

Rebi' b. Ziyad 50
Reşideddin Oğuznâmesi 138
Rey 28, 66, 98, 116
Rodos 46
Roma İmparatorluğu 19
Rusya 109

S,Ş

Sabran 115
Said b. Osman 51
Sakîk-i Belhî 116
Saksın 33
Şam 34, 46, 48-49, 71, 86, 96
Samanoğulları 128, 137
Şantung Ovası 54
Şapuragan 89
Sasanî 11, 12, 19, 21, 28, 35, 43, 88
Sasaniler 12
Satuk 128, 129-130, 132, 133-136, 138, 142, 144, 157
Satuk Buğra Han 128-130, 132, 133-134, 136, 138, 142, 144, 157
Sayram 116
Selçuk 143, 145
Selçuklular 143, 148, 157
Selm 52
Semender 33, 121

Semerkant 19, 51, 71-72, 80, 87, 100, 116
Semerkantlılar 52
Seyhun Irmağı 87, 137
Shatr Nüshası 43
Sibirya 26, 112, 114, 123
Sicilya 46
Sicistan 52
Siddharta Gotama 23
Şiîlik 91
Sikül 114
Sinbad 98
Sistan 64
Siyam Kalesi 97
Şiz Nüshası 43
Sıffîn 48
Sırlar Kitabı 89
Slav 33
Sofya 108
Soğd 53
Soğdlu 97
Soğdlular 51
Sol Bilge Prensi 63
Spenta Meinyu 44
Subaşılık 143
Suğdak 150
Sûl 64
Sulu Kağan 64, 72, 75, 78, 84, 87
Sünnî 93, 94
Sünnîlik 93
Suriye 11, 24, 33, 34, 46, 48, 82, 152
Sütkent 115

T

Taberî 47, 70, 157
Tabgaç 19, 130
Tai 19
Taif 11
Talas Irmağı 87
Talas Savaşı 88, 95
Talekan 79
T'ang Hanedanı 28
Tanrı Dağları 106
Taraz 114, 131
Tardu 25
Tarduşlar 63
Tarık b. Ziyad 62
Tarmaşirin 150
Taspar Kağan 20, 25, 26
Tengri 13, 132, 155
Tibet 17, 87, 107, 112-113
Tirmiz 51
Toharistan 19, 21, 64, 66, 67, 70, 82, 87
Tölesler 20
Tonyukuk 53, 63, 73
Tork 142
Tuhsılar 114
Tulu Kağan 37
Tuman 17
Tumatarhan 33
Tuna 25, 108, 120, 123, 146, 147, 149
Tuna Bulgarları 108
T'ung Yabgu 28, 30, 32, 34
Tunus 50
Turak 146
Turan Hanı 39
Turfan 91, 107, 150
Türgiş 62, 72, 74, 82, 87
Türgiş Kağanı 72, 74, 82, 87
Türgişler 32, 49, 54, 62, 64, 72, 74, 81, 83, 87, 156
Türk 11-12, 14-15, 19, 20-21, 24-26, 28, 30-33, 37, 39, 41, 45, 49, 51-53, 55-58, 60, 62, 64-65, 67, 69,

73-75, 77, 81, 83, 85, 87, 91, 95, 98-99, 101-109, 112-113, 116, 119, 121, 128-129, 131, 134, 137-139, 145, 147, 151-152, 155- 159
Türkçe 13, 22
Türk Dünyası 109, 158
Türkistan 20, 24, 31, 33, 39, 49, 68, 78, 88, 91, 95, 101, 106-107, 111, 128, 130-131, 133-136, 146, 159
Türkler 1, 3, 12-13, 16-18, 20, 22, 25, 30, 32, 34, 38, 41, 46, 51, 53-54, 58, 61, 62, 64, 69, 71, 79, 81, 95, 97, 101- 103, 106-107, 109, 111, 113, 116-117, 119, 122, 129, 132-133, 145, 151-152, 155-158
Türklük 152, 157
Türkmen 142-143, 156
Türk Şad 25
Turuşka 152

U

Ubeydullah 51
Uhud 30, 31
Ukbe b. Nafi 50
Ural Dağları 20
Utrigurlar 108
Uygur 74, 84, 87-88, 91, 100, 106-107, 131-132, 145
Uygurca 89
Uygurlar 64, 84, 86, 90, 99, 106, 112-113, 129, 131, 150
Uz 142, 145
Uzlar 146-147
Uzza 26

Y

Yafes 109, 138
Yağmalar 107, 113-114, 145
Yakubî 111
Yayık 33, 122, 146, 149
Yayık Irmağı 33
Yecüc ve Mecüc 35
Yemen 11-12, 22, 28, 91-92
Yenisey 87, 106
Yesrib 27
Yezdigerd 36, 38, 42
Yezid 52, 65, 99
Yimek 32, 114
Yimek/İmek 32
Yunanca 43

Z

Zamerkhos 21
Zend 43
Zerdüştlük 43-45
Ziyad b. Ebih 50
Zülkarneyn 34, 122